

2004 чылдың шиги чартынында өз-бүле бүрүзү "Шын" солунга

чагыдылгалыг болзун!

Ийги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

КОЖУУННАРГА ЧАГЫДАР ОРТЕКТЕР

Хууда чагыдыкчыларга:

6 айда — 282 рубль;
ооң иштинде редакцияга—
120 рубль,
почта чедирилгеги—162 рубль
3 айда — 141 рубль;

пенционерлерге почта чедирилгеги

25 хуу чиигелделиг
6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:

6 айда — 333 рубль;
ооң иштинде редакцияга—150 рубль;

почта чедирилгеги—183 рубль.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА:

6 айда— 258 рубль;
ооң иштинде редакцияга —120 рубль;
почта чедирилгеги—138 рубль.
пенционерлерге почта чедирилгеги

25 хуу чиигелделиг.

6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:

6 айда — 288 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;
почта чедирилгеги — 138 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хунүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 110 (16883)

2004 чылдың август 5, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.00.
Садар өртээ 3 рубль.

Оргкомитеттин үнүшкүннүг хуралы

КОЛ ЧҮҮЛ — БУРУНГААР ХӨГЖҮЛДЕ

Тываның Россияга каттышканының 60 чылынын болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылының байырлардарын белеткээр база эрттирер республика оргкомитетинин үнүшкүннүг хуралы Кызыл-Мажалыкка болган, ону Ш.Д. Ооржак удуртуп эрттирген. Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарын, Ак-Довурак хоорайның юбилейлерге канчаар белеткенип турарының дугайында айтырыгларны аңаа чугаалашкан.

Оргкомитеттин хуралына үстүнде ады кирген девискээрлернин социал-экономиктиг хөгжүлдесинде бурунгаар депшилге барын демдеглээн. Барыын-Хемчик кожууннун үлетпүр бүдүрүлгелери бо чылдың бирги чартында үлетпүр продукциязын 3,7 миллион рубльге бүдүргөн, эрткен чылдың бо үезинде 40 хуу өскөн. Кожуун бюджетинин бодунун орулгазы эрткен чылдындан 1,4 млн. рубль улгаткан азы 9,6 млн. рубль четкен.

Бай-Тайга кожууннун кедээ ишчилери 2004 чылдың январь-июль айларда кедээ ажыл-агыйның ниити продукциязының хемчээлин 24 млн. рубльге чедирген, ол дээрге эрткен чылдың бо үезинде 1,8 катп хөй. Ылангыя бо талазы-биле чурттакчы чонун хууда дузалал ажыл-агыйлары көргүзүлгелерин экижиткен.

Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарын кедээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринин бүгү хөвилеринде малдын баш саны өскөн. Ак-Довурак хоорай бо чылдың бирги чартында үлетпүр продукциязын бүдүреринин ниити хемчээлин 43,7 млн. рубль чедирген, эрткен чылдың бо үезинге деннээрге, даг-дүгү бүдүрерин 1470 тонна көвүдеткен, тудуг-монтаж, орук ажылдарының хемчээлин өстүргөн.

Бо ийи кожуунда, Ак-Довурак хоорайда кудумчуларны, бажыңнар, бүдүрүлгелер, организациялар девискээрлерин чаагайжыдар, арыглаар, социал адырның албан черлерин, бааза бүдүрүлгелерни кышка белеткээр талазы-биле ажылдарны чорудуп турар.

Байырларларга төлептиг ужуражыры-биле хемчеглерни ап турар-даа болза, четпестер

барын оргкомитеттин хуралына илереткен. Бай-Тайганың Тээли, Кызыл-Даг суурларында чаагайжыдылга кошкак чоруп турар. Ниитизи-биле үстүнде адаан ийи кожуунда мал чөмнерин белеткеп турарының темпизи куду, дүжүт ажаап алышыкынынга киржир техниканың, дериг-херекселдерниң, Ак-Довурак хоорайда чылдылга четкилеринин, автооруктарның септелгеги оожум.

Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак хуралга чүве чугаалап тургаш, юбилейлерге хынамчалыг белеткелди чорудары дээрге, чүгле байырлаары, шаңналдар тыпсыры эвес, бирги ээлчегде социал экономиканы бурунгаар хөгжүдери айыткан төлөвилелдерни күүседери, кижилерниң амьдыралын экижидеринче угланган хемчеглерни алыры, күш-ажылчы чаңчылдарны катап эгидери амгы үеде кол чүүл болуп турарын айыткан. Ядым чорук-биле демиселди чорудуп тургаш, азырадыкчы хөөнүгү кижилерни бо багай чаңчылдан адырар хемчеглерни алырын чугулага көргөн. Бо талазы-биле Бай-Тайганың Шуй, Кара-Хөл суурларның чорудуп турар ажылының дуржулгазын ажыглаарын ол саналдаан.

Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожуун чагыргаларының, Ак-Довурак хоорай чагыргазының даргаларына тус черлеринин Төлээлекчилер хуралдарының депутаттары, байырларлар белеткээр болгаш эрттирер оргкомитеттерниң кежигүннери-биле кады республиканың оргкомитетинин үнүшкүннүг хуралының түңнелдерин чугаалажып көргөш, орта айыткан четпестерни эдер хемчеглерни алырын сүмөлзээн.

Бистиң корр.

Хүндүлүг Григорий Чоодуевич!

70 харлааныңар-биле мээң чүректиң ханызындан изиг байырымны хүлээп ап көрүнер. Ийет, Силерге өнүк эвес кижилер безин бөгүн байыр чедирер дээрзин билир мен. Тываның компартиязын хөй чылдарда баштап, херек кырында республиканы башкарып келген кижиге, политик болгаш күрүне ажылдакчызы кижиге чонунарның Силерге хүндүкелиниң күжү ындыг. Эринде бөдүүн аңчының өгбүлезинден уктуг болгаш Силер удуртукчунун дириг угаанының болгаш талантызының ачызында кижиниң бодап чораан сорулгазын өөредилгеге, ажылыңарга болгаш ниитиледе байдалыңарга бот-тускайлаң чедип алган силер. Ооң-биле кады бодуңар чонунарның езулуг оглу бооп, кижги бүрүзүңге билдингир, республика амьдыралының, ооң бөдүүн хамаатыларының судалдарын тудуп билир кижги бооп арткан силер. Кезек үеде Силерниң-биле кожа

Байыр чедиреишкени

ажылдап чорааным меңээ өөрүнчүг. Силерден өөренип алыр чүве бар болгаш турган. Республика баштыңының албан-дужаалының харысалгазы кайы хире улуг турганын кымдан-даа артык билир мен. Силер ону төлептиг туткан силер. Силерниң ажылыңарның ачызында Тывага быжыг байдалдың курлавырын тургускан, эрткен чүс чылдарның эргилделиг 90 чылдарының бергелерин ажып эртеринге дузалаан болгаш амга чедир дузалап турар. Республика болгаш ооң чонунга берген сагыш-сеткилицер болгаш угаан-медерелиңер дээш черге чедир мөгейип ор мен. Григорий Чоодуевич, Силерге быжыг кадыкшылды, сибириьжи — тыва кижиге дег, узун назынны күзедим.

Хүндүлел-биле,

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д. ООРЖАК.

Юбилей

КҮРҮНЕНИҢ КӨСКҮ ПОЛИТИКТИГ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ

Партияның болгаш күрүнениң көскү политиктиг ажылдакчызы Григорий Чоодуевич Ширшин 1934 чылдың август 5-ге Эрзин кожууннун Нарын сумузунга арат кижиниң өгбүлезинге төрүттүнгөн. Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын улус судунун секретары бооп эгелзээн. Ооң соонда ийи чылда комсомол райкомунун организастыг килдизиниң эргелекчизинге ажылдаан. 1955 чылда шериг ал-

банындан халашкан соонда ийи чыл иштинде Мөрен школазынга башкылаан. 1957-1967 чылдарда комсомолдун Эрзин райкомунун ийиги, бирги, Кызыл хооркомунун бирги секретарына, ВЛКСМ Тыва обкомунун пропаганда килдизиниң эргелекчизинге, секретарына, ийиги, бирги секретарына ажылдаан.

Г.Ч. Ширшин аныктарны организастаарына болгаш кижиздеринге улуг үлүүн кириген. Комсомолдун хүрээленинге боду каңнаттыңан, аныктарны энергиязын болгаш соруун хөй-ниитиниң ажыктыг ажыл-херектеринче билдилег угландырып келген.

1967 чылдан эгелзэш Григорий Чоодуевич Ширшин бодунун салым-чолун профессионал партия ажылы-биле холбаштырган. Баштай партия обкомунун пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизинге, секретарына ажылдаан, а 1973 чылдың июнь айдан 18 чыл дургузунда республиканың партия организациязын баштап, СЭКП Тыва обкомунун бирги секретары бооп келген. Бо албан-дужаалга ооң организакчы, политиктиг шынары болгаш аргалары көзүлгөн. С.К. Токаның салгакчызы бооп, массаларның

аразынга оларның чаагай чоруу дээш уйгу-дыш чок ажылдап келген.

Ол үеде республиканың чону тургузукчу улуг күш-ажылга

хаара туттунган. Партия обкомунун, ооң бирги секретарынын удуртулгазы-биле мурнунда эгелзээн чаартылгалар амьдыралдың бүгү талааларына уламчылап турган. 90 чылдарның эгезинге чедир экономиктиг, социал-культура болгаш кадрлар дензигүүрүн белеткеп тургускан.

Төп эртем албан черлеринин, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң курпланнарының, яамыларның болгаш ведомстволарның киржилгеги-биле республиканы хөгжүдөр талазы-биле улуг эртем-практиктиг конференцияларны, хуралдарны эрттиргилзээн.

1976 болгаш 1985 чылдарда партия Тыва обкомунун, Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлениниң саналын езугаар Тываның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдесин дүргедедир талазы-биле СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлениниң, РСФСР-ниң Сайыттар

(Уланчызы 2-ги арында).

КҮРҮНЕНИҢ КӨСКҮ ПОЛИТИКТИГ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ

(Төңгүзү. Эгези I-ги арылда).

Чөвүлелиниң доктаалдарын хүлээп алган, ук доктаалдар улус ажил-агыйын хөгжүдөргө, чоннуң амыдырал байдалдарын болгаш чаагай чоруун бедидеринге аажок улуг рольду ойнаан. Доктаалдарда көрдүнгөн хемчеглерни боттандырырынга Россияның 15 девискээрин хаара туткан. Красноярск, Алтай крайлардан, Москва, Ленинград, Горький, Кемерово, Томск, Омск, Челябинск, Свердловск, Саратов, Иркутск, Новосибирск, Куйбышев, Тула областардан болгаш Башкыр АССР-ден дуза көргүзүп, хөй коллективтер биске кээп ажилдаан.

1973-1990 чылдарда ол үениң үнези-биле 3 миллиард рубль хире капитал салышкынын ажилдаанын түннелинде, кол фондурларның хемчээли ооң мурнундагы ол хире үеге деңизерге, 3 катап өскөн. 2 млн. дөрбөлчү метр чуртталга шөлүн, 32 муң олуттуг школаларны, 12 муң уруг турар ясли-садтарны, кадык камгалалының болгаш культураның эвээш эвес объектилерин ажилдаалга кирирген. «Тыва даг-дүгү» комбинаттын ийги ээлчезин, далган дээрбелээр, бажың тудар комбинаттар-

ны, дааранылга фабриказын, машина тудушкун заводун, сүт заводтарын, ортумак 4 өөредилге черлериниң бажыңнарын, хөгжүм-шии театрын, Парлалга бажыңын, Чазак бажыңын болгаш еске-даа объектилерни ажилдаалга кирирген. Республика найысылалын изиг суг-биле хандырган. Тывага Саян-Шушенск ГЭС-тен электри энергиязы, шывыгыг чүс-чүс километр автооруктар тургузунган, Кызыл хоорай аэропортуна улуг самолеттар хүлээп алыр, ужул үнөр-хонар шөлду туткан. Малдың баш саны, көдээ ажил-агый продуктулары бүдүрери өскөн, кижжи бүрүзүнге онааштыр эт хереглээри 1985 чылда 83 кг турганындан 1989 чылда 62 кг, сүтке хереглел ол-ла чылдарда 253 кг турганындан 308 кг, чуурга — 164-тен 225 борбак чедир улгаткан. Республика Төп телевидениениң дамчыдылгаларын көрүп эгелзэн. Красноярскиде политехниктиг болгаш көдээ ажил-агый институттарының филиалдары, Россияның Эртемер академиязының Сибирь салбырының институт эргелиг комплекстиг салбыры ажил-агыйнган. Кижилерниң амыдырал хандырылганын, кадрлар белеткээриниң, уруглар болгаш

аныяктар өөредириниң база кижизидириниң бүдүн система-ларын Тывага тургускан.

Григорий Чоодуевич Ширшин 1992-1996 чылдарда Чазак Даргазының бирги оралакчызының чөвүлөкчизи, Тыва Республиканың Президентизиниң Моол-биле харылзаа тудар талазы-биле Чазак Даргазының оралакчызы эргелиг ажилга ажилдаан. Бо албан-дужаалга ажилдап тура, Тываның Моол-биле экономиктиг болгаш культура харылзааларын хөгжүдөргө, ийи таланың эрге-ажыктарына дүүштүр кызыгаар чурумун быжыглаарына улуг күженишкенин үндүргөн.

Григорий Чоодуевич Тыва Республиканың улустуң Улуг Хуралының (съездизиниң) Даргазы бедик албан-дужаалга база сонгуктан. Бодунуң билиин болгаш дуржулганын Тыва күрүнениң конститутусу тургузуунуң принциптерин болгаш нормаларын сайзыраңгайжыдарына төөгүлүг хөгжүлдени болгаш боттуг байдалды барымдаалап бараалгаткан, Тыва Республиканың Конституциязының чамдык чүүлдерин Россия Федерациязының Конституциязының кол чүүлдери-биле дүүштүр-ринге улуг ажилды кылган.

1998-2002 чылдарда ол Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутатын сонгукташ, Дээди Хуралдың бюджет, үндүрүлгелер болгаш сан-хөө комитетиниң даргазына ажилдап тургаш, төп органнарга бюджет хөрөңгизи камгалаарына, сан-хөөнү быжыглап, хереглелдерни хандырырынга дорт киришкен.

Григорий Чоодуевич кол ажилына ажилдап тургаш, Кызылдың башкы училищезин 1957 чылда, СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазын 1964 чылда, СЭКП ТК-ның чанында Нийтилел эртемер академиязын 1972 чылда дооскан, төөгү эртемериниң кандидаты. Оң партия, күрүне ажил-чорудулганын үезинде Тываның социал-экономиктиг хөг-

Кызылдың дааранылга фабриказының ажилчыларның ажилы-биле Г. Ч. Ширшиниң таньжып турары.

жүлдөзү херий базымны кылган. Г. Ч. Ширшин — СЭКП-нин XX-XXVIII съездилериниң делегаты, СЭКП ТК-ның кежигүнү турган. Ол Дээди Советтин 8-11 чыштарының депутаты, а ол ышкаш ССР Эвилелиниң он ийги чыгыжының улус депутаты болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң бүгү чыштарының улус депутаты. Полковник шериг дужаалдыг.

Совет күрүнениң мурнунга ачы-хавыязы болгаш Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдөзүне кирирген үлүү дээш Г. Ч. Ширшин Ленин, Октябрь Революциязы, «Хүндүлелдин Демдээ» орденнер-биле, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш. В. И. Ленинниң төрүттүнгениниң 100 чылы», «ССРЭ-ниң күрүне кызыгаар камгалалына шылгарал дээш», «1941-1948 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынына Тирилгениң 85 чылы», «ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң 85 чылы», «ССРЭ-ниң улус ажил-агыйына чедишкенини дээш» ССРЭ-ниң УАЧД-ниң алдын медалы-биле, Моолдуң «Поляр сылдызы» орден, «Найрамдал» — «Найырал» медалы-биле, а ол ышкаш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле шаңнаткан. Г. Ч. Ширшиниң адын «Тываның XX чүс чылда алдарлыг кижилери» деп номда кирирген.

Кадайы Лидия Кирилловна Ширшина 1937 чылда төрүттүнгөн, Кызылда медицина училищезин болгаш педагогика

институдун дооскан. Кызыл хоорайның уруглар поликлиниказында логопед эмчи, «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы».

Уруг Любов Григорьевна Донга (Ширшина) 1959 чылда төрүттүнгөн, Москваның Пирогов аттыг ийги медицина институтун дооскан, медицина эртемериниң кандидаты атты чедип алгаш, Кызыл хоорайның медицина албан черлеринге ажилдап тургаш, 1999 чылда элекке мөчээн.

Оглу Владимир Григорьевич Ширшин 1962 чылда төрүттүнгөн, Москваның Пирогов аттыг ийги медицина институтун дооскан, кезер эмчи бооп ажилдап чоруур. Медицина эртемериниң кандидаты эртемер адын камгалап алган.

База бир оглу Юрий Григорьевич Ширшин 1968 чылда төрүттүнгөн, камгаладылга агентизи бооп ажилдап турар, Кызыл хоорайда юридиктиг колледжиде бот-өөредилге-биле өөренип турар.

Хүндүлүг Григорий Чоодуевич! Бөгүн Силерниң 70 харлаан юбилейиңер-биле сагыш-сеткиливис ханызындан байыры-высты сөнневишаан, чонунарга ам-даа улуг үлени бүдүрүп, омак-сергек ажилдаарына, кадыкшылды, аас-кежииң, бүгүле экини күзедивис!

Алдын-оол КАНЗАЙ, төөгү эртемериниң кандидаты, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы.

Г. Ч. Ширшин биле Социалстиг Күш-ажылдың Маадыры Д. Даваа.

Мен Григорий Чоодуевич биле Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң сөөлгү чыгыжында депутаттап тургаш, ол кандыг удуртукчул дээрзиниң дугайын бодум хуумда шуут көрдүм, билдим, ооң арга-дуржулганындан хөйү билеп алдым. Ол үеде Г. Ч. Ширшин Дээди Советтин бюджет болгаш сан-хөө талазы-биле комитетиниң даргазы турган. Бир-тээ республиканың бирги удуртукчузу болуп, каш чыл улаштыр ажилдап келген болганда, ол талазы-биле ооң дуржулганы улуг, бо айтырылганы канчаар шиитпирлээрин, улус ажил-агыйының кайы адырларын мурнады акшаландырыры сайгарып, деңгеп билер. Ынчангаш бистер, ол чыштың депутаттары, ындыг дуржулгалыг дарга-биле кады ажилдаар, оон өөренир аргалыг болган бис. Ол үеде республиканы РФ-тин Күрүне бюджетинден акшаландырыры дыка берге турган. Ынчангаш Григорий Чоодуевич республиканың Чазак төлээлери-биле демнежип, дугуржуп алгаш, Күрүне Думазына, ооң комитеттеринге, яамыларына каш удаа кады барып тургаш, республиканы акшаландырырының айтырыын Төпке чогумчалыг шиитпирлежип келген. Ол дугайын бистерге, республиканың Дээди Хуралының депутаттарына, дындадып турду.

Мен ол чышкка Дээди Хуралдың Социал политика талазы-биле комитетин удуртуп турдум.

СҮМЕЛЕЖИР, АЙТЫРАР ТУРДУВУС

Г. Ч. Ширшин республиканың партия, совет, төлээлекчи органнарның удуртукчулары, Совет Эвилелиниң болгаш Социалстиг Күш-ажылдың Маадырлары-биле кады.

Ооң ажилы Г. Ч. Ширшиниң даргалааны комитет-биле сырый харылзаалыг. Ынчангаш башкыларның, эмчилерниң, культура ажилдакчыларының акша-шалынын төлээриниң талазы-биле сүмележип турдум.

Комитет даргалап, депутаттап тургаш, ооң бодунга болгаш комитетиниң кежигүннеринге негелделин, депутаттарның ону хүндүлээрин, Григорий Чоодуевичиниң санал-бодалын дыннаарын, сүмележирин магадаан мен. Ол хөй чылдар дургузунда эң улуг, харысалгалыг албан-дужаалга ажилдап келзе-даа, бөдүүнү, бодунуң саналын дүлө мээни шын деп улуг көрдүн-мезин эскердим.

Комитет даргазы болуп ажилдап тургаш, чүгге комитетиниң эвес, харын ниити Дээди Советтин ажил-чорудулганын дугайын массалыг информация чепсектеринге тайылбырлап турду.

Мээң база бир эскерген чүүлүм болза ол бодунуң дөргүл-төрелдеринге, өг-бүлезинге таварышкан бергелерни — качылдал-кажыбалдарны быжык-биле, езулуг эр езу-биле шыда-жып эртип чор.

Тываның хөгжүлдөзүне төлептиг салышкынын кирип келген удуртукчуларының бирээзи Г. Ч. Ширшиниң 70 харлап турары-биле холбаштыр ону байырлап эрттирери-биле

Тыва Республиканың Чазак тускай доктаалды хүлээп алгаш, оргкомитетти тургусканы — черле чөптүг, улуг үнелел.

Мен бодум хуумда Григорий Чоодуевичиниң 70 харлап турары юбилейин таварыштыр аңаа чүректин ханызындан изиг байыры чедирип, быжыг кадыкшылды күзедим.

Таисья КУУЛАР, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудууга палатазының комитет даргазы.

(Чуруктары Г. Ч. Ширшиниң хууда архивинден алган).

Г. Ч. Ширшиниң ажилчылар-биле ужуражылганы.

Тудугга ажылдар күүседир, ачы-дуза чедирер чагыглар киирер талазы-биле конкурс комиссиязының 2004 чылдын июль 22-де хуралының № 13 протоколун бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ
2004 чылдын июль 30 № 668 Кызыл хоорай

“Тыва Республикага тудугга ажылдар күүседир, ачы-дуза чедирер чагыглар киирер дугайында чурум талазы-биле Дүрүмү бадылаар дугайында” Тыва Республиканың Чазаның 2003 чылдын май 8-те №272 доктаалыга база тудугга ажылдар күүседир, ачы-дуза чедирер чагыглар киирер талазы-биле конкурс комиссиязының дугайында” Дүрүмгө дүүштүр, ол ышкаш ажылдар күүседир чагыгларны долу болгаш камналгалыг күүседип шыдаар күүседикчилерни шилип алыры-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыгы болза:

1.Тудугга ажылдар күүседир ачы-буян чедирер чагыглар киирер талазы-биле конкурс комиссияның 2004 чылдын июль 22-де хуралының №13 протоколун бадылаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

“Саян дээрбээ” – Тывада

Саян-Алтай чоннарының культураларының Делегей чергелиг 1 дугаар фестивалының иштинге девискээрлер аразына “Саян дээрбээ” деп чадаг-терге марафону бо хүннерде Тывада келген. Оон Тывага эртерин “Чаңгыс демниг Россия” партиязының Тывада регионалдыг салбыры ТР-ниң ИХЯ-биле сүмележишикчини өзугаар эрттирип турар.

Август 6-да марафонун киржикчилерин Тываның кызыгаарына уткуп алып, ол-ла хүн чадаг-тергежилер-биле парлагга конференциязы болуп эртер (Кызыл, Кочетов, 31, кежээкиниң 8 шакта).

7-де марафонун киржикчилери-биле Кызылга байырлыг

2.Тыва Республиканың Экономика яамызы, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы “2004 чылда Тыва Республиканың акшаландырышкын программаны боттандыраар дугайында болгаш объектилерни ажылгалга киирерин дүргедедир хемчеглер дугайында” Тыва Республиканың Чазаның 2004 чылдын март 11-де №249 доктаалы-биле бадылаан 2004 чылда Тыва Республиканың объектилерни акшаландыраар программаны графикке дүүштүр акшаландыраары-биле акша-хөреңгини шилчидерин боттандыраар.

3.Бо доктаалды “Шын”, “Тувинская правда” солуннарга парлаар.

4.Бо доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Тудуг яамызынга дагыр.

ужуражылга база “Чаңгыс демниг Россия” партияның шаңналы дээш чадаг-терге чарыжы болур.

8-тиң хүнүнде марафончулар Кызылдан Шагаан-Арыгже үнүпкеш, ол кежээ Чадаанага келирлер. Аңа аныктар-биле спортчу программаны эрттирери көрдүнгөн.

Даартазында – Ак-Довурак хоорайже үнүшкүн, Ак-Суг деп черге турлаг. Программада дыштанылга кежээзи база бар.

Август 10-да спортчу маргылдаалар, экология акциязы болуп эртер.

11-ниң хүнүнде чадаг-тергежилер Тыва – Хакасия кызыгаарынче үнүптерлер.

Бистиң корр.

сөөлгү шакта

• Тываның онза кыстары Елена ДОСТАЙ (ча адары) болгаш Лариса ООРЖАК (хостуг хүреш) каш-ла хонгаш, Грецияның найысылалы Афиныга эгелээр Олимпий оюннарынга Россияның олимпийжи командазының кежигүнү бооп киржирлер.

Елена Достай мооң мурнундагы Олимпий оюннарының киржикчизи болганындан бо Олимпиадага белеткелди шагда эгелээн, а Лариса каш хонук бурунгаар Болгарияга эрткен шилилге маргылдаазынга Россияның, Хакасияның эң шыырак мөгези Инга Карамчакованы чан баштааш, чаа дүжүргеш, улаштыр чыгыр басып каан, россия олимпийжилериниң составында кирген. Онза кыстарывыска мөгейип, Олимпий оюннарынга чедишикчиниг болурун күзедивис!

• Россияның Президентизи В.Путин кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө сайды Михаил Зурабовту хүлээп алгаш, Чечен Республикада уруглар дыштанылгазының айтырыын сонуургаан. Сайыттың дыңнатканы-биле алырга, бо чылын ында 11 муң уруг яны-бүрү дыштанылга болгаш кадыкшылга черлеринге дыштанган, аңаа 150 млн. рубльди чарыгдаан.

• Парагвайның найысылалында садыг төвүнге улуг чыгышкын болганындан 364 кижжи өлгөн болгаш 530 кижжи балыг-бышкынга таварышкан. Газ баллону чазылганындан садыг төвү долузу-биле чуурланган, аңаа турган таңыыл-

дар үптээшкин болурундан корткаш, садыг төвүнүң даштыкы эжиктерин дуглаваан турган болза, өлүм-чидим эвээш болурун истелге тодараткан.

• РФ-тиң КүрүнеДумазының депутаттары 2004 чылда бюджет кодекизин ийги номчулгада хүлээп алган. Ол ышкаш чигелделиг социал телевидир дугайында айтырыгны катап чугаалашкаш, девискээрлерден болгаш РФ-тиң Чазандан кирген 1600 эдилгелерни хүлээп алган. а 1700 эдилгелерни хүлээп албаан, социал телевидирлерге хамаарыштыр тааныштырылга ажылдарын чер болганга кошкак чорутканының ужурунда ону эки билбээн хөй саны кижжилериниң удурланышкын чыскаалдары, хуралдары бооп турар.

• Президент В.Путин нефть өртээнге немелде үндүрүг дугайында айтырыгны РФ-тиң Чазак Даргазының оралакчызы А.Жуков-биле чугаалашкаш, тодаргай шийтирени үндүргөн.

• Кемерово областың алдынтывыш черлери хоранныг бүдүмелдерни чыыр ажылды эгелээн.Хоранныг бүдүмелдерни хоорай, суурлардан ыракта хажы оруктар-биле дажыглап турар. Бо ажылга Россияның ОБЯ-зы 153 млн. рубльди үндүрүп берген.

• Россияның Төп банкызы Петр 1 хаанга тураскааткан 3, 5 рубльдиң чоос акшаларын үндүргөн.

• Ам болур Олимпий оюннарының эң улуг назылыг херэзжен киржикчизиниң хары 62. Ол спортчу Австралиядан келир А Израильдин олимпийжи

командазының 90 хуузу Россияның өөредилге черлерин дооскан аныктар бооп турар.

• Россия Федерациязынга Агаар десант шериглериниң профессионал байырлалын демдеглеп эрттирген.Амгы үеде ук шериг кезээнде 35 муң кижжи албан эрттирип турар.

• Россия болгаш Американың Каттышкан Штаттары Норвегия чоогунда Соңгу Атлантикага шериг-далай флотунун өөредилгезин кады эрттиргенин камгалал сайыды С.Иванов дыңнаткан.

• РФ-тиң Президентизи В.Путин Чечен Республиканың Президентизиниң албан-хүлээлгезин түр күүседип турар Сергей Абрамовту хүлээп алгаш, республиканың чаа президентизиниң соңгудаларына белеткелдерни сонуургап чугаалашкан.

• РФ-тиң, Казахстанның, Узбекстанның болгаш Киргизияның 1500 шериглери “Рубежи-2004” деп кызыгаар камгалалына хамаарышкан өөредилгени эрттирген.Аңаа техниканың дайынчы байдалын хынаан, а ужар чүүл бомбаларны часпайн октаан.

• АКШ-тын национал айыыл чок чорук сайыды Том Ридж террористерниң талазындан чурттуң улуг хоорайларына чазылдырышкыннар кылырынга белеткенип турарын дыңнаткаш, серемчиледиг болурунче чонну кыйгырган.

• Американың тускай албан чериниң ажылдакчылары террористерниң баштыны Бен Ладенниң чажыт бижин дажып чоран айбычызын тудуп алган.

(Агентилелдер медээлеринден).

МООЛ КИЖИ БҮРҮЗҮ МАЛДЫГ

Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый эртем-шинчилел институтунун мал ажыл-агыйының талазы-биле килдис эргелекчизи Соңгукчу Сазыг-оолович Монгуш чоокта чаа Моолдун Улан-Батор хоорайга июль 20-ден 22-ге чедир болуп эрткен көдээ ажыл-агый талазы-биле делегей конференциязынга киришкеш келген. Тыва колдуунда мал ажыл-агыйлыг республика болгай. Ынчангаш бистиң корреспондентивис Соңгукчу Сазыг-ооловичиден каш айтырыгны салган.

— Соңгукчу Сазыг-оолович, Моолга болуп эрткен көдээ ажыл-агый талазы-биле делегей конференциязынга кайы чурттардан эртемденнер кээп киришкенил?

— Колдуунда Россияның Сибирь академиязының көдээ ажыл-агый талазы-биле салбырының эртемденнери оон даргазы Петр Лазерович Кончаповтуң удуртулгазы-биле кээп киришкен. Оон ыңай чоокку

Казахстан, Киргизияның, Моолдун бодунун эртемденнери, ында Көдээ ажыл-агый академиязының президентизи Алансуг болгаш еске-даа көскү эртемденнер киришкен.

— Ук конференцияга чугаалашкан кол айтырыгларны допчулап көрүнерем.

— Колдуунда-ла көдээ ажыл-агый комплекзин эртемге үндезилтээри, чаа технологияны ажылгаары, сайзырадыры, тараа, мал чеми культуразын хөй янызы-биле өстүрери, нептередири, сайзырадыры дээш, оон-даа еске айтырыгларны чугаалашкан. Ылангыя Моолдун болгаш Сибирьниң бойдузунга тааржыр тараа, мал чеми культуларын өстүрериниң, сайзырадырының дугайында чугаа дыка ханы болган. Оон ыңай көдээ ажыл-агыйны, эртемни рынок экономиказынга таарыштыр эде тургузарының дугайын база чугаалашкан.

— Кол илеткелдерни кым-

нар кылганыл?

— Россияның талазындан Сибирь академиязының көдээ ажыл-агый талазы-биле салбырының даргазы П.Л.Кончапов, Моолдун көдээ ажыл-агый академиязының президентизи Алансуг олар болгаш өскелер-даа илеткелдерни кылгылаан.

— Тываның көдээ ажыл-агыйына хамаарыштыр кандыг айтырыгны чугула деп көрдүнер?

— Бистиң Тываның көдээ ажыл-агыйына хамаарыштыр хой ажыл-агыйының талазы-биле айтырыгны эң чугула деп көрдүм. Моолда оон бодунун уксаазы бөдүүн дүктүг хойдан аңгыда, нарын дүктүг меринос хойларны, хевис кылырынга ажыглаар чартык бөдүүн дүктүг хойларны база өстүрүп турар. Эң хөй хой бөдүүн дүктүг моол уксаа болур. Чүге дээрге ол уксаа тыва хойлар ышкаш тус черниң бойдузуну болгаш кышка шыдамык, өзүүчел. Ынчалза-даа нарын дүктүг меринос болгаш чартык бөдүүн дүктүг хойларны база хереглел аайы-биле көвүдөдир өстүрүп турар. Меринос хойну өскээртен эккелген болгаш ук черге аңаа хөй сиген белеткээр, чылыг кажжаа-хораа база хереглээр. Ындыг-даа болза ол уксааны нарын дүгү дээш Моолдун төп аймактарында эң чылыг климатыг черлеринде өстүрүп турар. Моол-тыва уксаалыг хойларның дүгүнден чүгле кидис кылыр, чамдык эң эки сорттары-биле хевис-даа кылып болур. Моолдун

дуржулгазы-биле бистиң Тывага тыва хойларны көвүдөдир өстүрбүшаан, оон-биле чергелештир нарын дүктүг хойларны база көвүдөдир өстүрери чугула. Моолдун ниити малының саны 26 миллион бооп турар. Оон эң хөй хой болур ужурлуг.

— Оон ыңай кандыг айтырыгларны сонуургадынар, Соңгукчу Сазыг-оолович?

— Моолдун көдээ ажыл-агый эртеминиң болгаш кадрлар талазы-биле ажылдарының организастыг тургузуунга дыка таарзындым. Моолдун көдээ ажыл-агый академиязының президентизи көдээ ажыл-агый университетиниң ректорунун хүлээлгезин база капсырлаштыр күүседип турар болду. Ук көдээ ажыл-агый университетинде тускай өөредилге, эртем-бүдүрүлге комплекстери бар. Оон аңгыда 4 улуг: мал, чер, ветеринария, мал чеми деп институттарлыг. Оон ыңай ниити академиядан аңгыда көдээ ажыл-агыйның национал академиязы база бар. Ону Моолдун күрүне бюджетиди хандырып турар.

— Тывага хой ажыл-агыйына кандыг чаартылгалар кылыр болза эки деп бодаар силер?

— Моол-биле чартык бөдүүн дүктүг хой өстүрер талазы-биле кады ажылдажылганы чорудуп болур бис. Бо талазы-биле бодум ук конференцияга тускай илеткел кылдым. Тывада өстүрүп турар хайнак чартык бөдүүн дүктүг хойларның чуруктарын эртемденнерге көргүстүм-даа. Илет-

келимни эртемденнер хөлчөк сонуургап деткидилер-даа.

Оон ыңай номчукчуларга сонуургадыксаар чүүлүм – Улан-Батор хоорайның кайгамчык сайзырап турары. Тудуг ында дыка чоруп турар. Европа хевириниң 20 ажыг каът шил бажыңнары ында хөй туттунуп турар. Хоорай дыка арыг-силги, хуу ресторанныр, аалчылар бажыңнары, даштыкы дылда бижиттирген рекламалар хөй. Даштыкы марканың машиналары дыка хөй боор-дур. Чонунун эптиг-ээлдек, культурулуу дыка. Хоорай чоогунда мал-маган, кыштаг-хонаш дыка хөй. Моолдун ниити чурттакчыларының саны 2 миллион кижжи болгай. Оларның барык 50 хуузу, 1 миллион кижжи Улан-Батор хоорайда чурттап турар. Ол хирезинде хоорай чурттакчылары шупту мал-маганныг. Олар оозун хоорай чоогунда азы көдээ черлерде тудуп турар. Ынчап кээрге, Моолда ниити 26 миллион малды 2 миллион чурттакчыга үлээрге, бир кижжиге 13 мал онаажыр-дыр. Ынчангаш Моолда кижжи бүрүзү малдыг. Малчын аал бүрүзү Японияга бүдүргөн хүн энергиязы азы хат-биле ажылдаар бичии электростанцияларлыг. Амгы эртем-техника-биле кады ында мал ажыл-агыйы тергин сайзырап турар.

— Интервью бергениңер дээш четтирдивис.

Борис ОНДАР чугаалашкан.

Чурукта: эртем ажылдакчызы С.С.Монгуш.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруу.

Бо чылдың апрель 8-те үнген "Шынга" Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың апрель 1-де үндүргени 332 дугаарлыг "Тыва Республиканың девискээринде кызыгаар зоназының дугайында" деп доктаалын парлаан, ол бо чылдың июнь 1-ден эгелеп күштүг апарган. Ук доктаалга болгаш кызыгаар кыдының дүрүмнеринге хамаарышкан айтырылгарга Кызылдың кызыгаар отрядының командириниң оралакчызы Олег Петрович Пльщинский болгаш РФ-тиң Айыыл чок чорук албанының ТР-де Эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Артур Сайзович Дирчин харыыларны бистиң корреспондентивиске берген.

— Бо доктаалды үндүргениниң чылдагааны чүде ирги, шак мындыг документилер Россияның өске субъектилеринде бар бе?

— РФ-тиң "Россия Федерациязының Күрүне кызыгаарының дугайында" деп федералдыг хоойлуга 2002 чылдың төнчүзүнде ескертилгелерни болгаш немелделерни киригенинден Тыва Республиканың Чазаа бо доктаалды үндүрген. Оон аңгыда россиямоол күрүне кызыгаарын камгалаарына база республиканың девискээринге кызыгаар чурумун контролдаарына керек байдалдарны тургузары бо доктаалды үндүреринге база салдарлыг болган. Мындыг документилер Россияның кыдыг-кызыгаар черлер болуп турар 30 субъектинде бар, оларның чамдыктарында бежен километр азы шуут-ла кыдыг-кызыгаар черни бүдүнүбиле ап турар кызыгаар зоналары бар.

— "Кызыгаар зоназы" деп билишкенни улам тодарадыр тайылбырлап берирем.

— Кызыгаар зоназы дээрге административтиг районга тургустунар тускай эрге-хоойлу дүрүмнериниң девискээри-дир, бистиң республикада кызыгаардан Россияның девискээринче ишкээр чоруткан 25 километр чер болур. Ук доктаал езугаар кызыгаар зоназынче Кызыл-Хая, Мугур-Аксы, Саглы, Солчур, Хандагайты, Торгалыг, Чаа-Суур, Ак-Чыраа, О-Шынаа, Ак-Эрик, Качык суурлары, Төре-Хөл биле Шара-Нуур хөлдериңиз, РФ-тиң девискээринде талазы "Үш-Белдир" курорту, Улаатай, Тарыс аржааннары база Дус-Дагның дус карьерни кирбейн турар. Ук девискээрлерже чоруткан федералдыг, республика ужур-дузалыг болгаш муниципалдыг оруктар база ынаар кирбес.

— Доктаал үнериниң мурнунда Тывага кызыгаар зоназы кандыг турган ирги? Ынчангы зонаның амгы

зона-биле ылгалы бар бе?

— Ийе, ынчан кызыгаар зоназы 5 километр турган. Ындыг-даа болза кызыгаар чурумунун дүрүмнери ескерилбээн.

— Кызыгаар зоназын эртериниң чуруму кандыгыл?

— Кызыгаар зоназынче автооруктарда эртер черни кызыгааржылар тодарадыр. Орус болгаш тыва дылдар кырынга бижээн "Кызыгаар зоназы, эрттирилгелиг эртер" деп сагындырыг орук демдектерин тус черниң администрациязы кылгаш тургузар. Хамаатыларның болгаш транспорттун кызыгаар зоназын эртер үезин, шимчээшкениң маршрутун база оң хуусаазын болгаш өске-даа байдалдарны кызыгааржылар доктаадыр. Кызыгаар зоназын эртерде кижини бүзүредип турар документ, хуузуңда болгаш коллективтиг эрттирилгелер керек.

— Эрттирилгени кым бээр?

— Ону Кызылдың кызыгаар отряды хамаатыларның билдиришкенин азы бүдүрүлгө, организация, албан чери болгаш ниитилел каттыжылышкынының дилеглерин өөренип көргөш, тыпсыр. Билдиришкениге азы дилегге фамилия, ат, адазының адын, төрүттүнген чылын, паспорттун медээлерин, чурттап турар черин болгаш кызыгаар зоназынче кирериниң сорулгазын айтыры албан.

— Ону алыры үр бе?

— Белеткээри 10 хонук болур, ынчангаш билдиришкенин азы албан бижик чоокку кызыгаар заставазынче эртежик-ле кириери күзөңгич. Соңгаарладыр ужур чок таварылгаларда кызыгаар шериниң кезээниң чөпшээрелин езугаар эрттирилгени кызыгаар чанының болгаш Ак-Довурактың чагырга даргалары берип болур эргелиг.

— Кызыгаар зоназынче киреринде кызыгаарлаашкынар, чижээ, даштыкы хамаатыларга азы хамааты эргези чок кижилерге дикки, бар бе?

— Ийе. Даштыкы хамаатыларның болгаш хамааты эргези чок кижилерге эрттирилгени Кызылдың кызыгаар отряды

республиканың ИХЯ-болгаш РФ-тиң Айыыл чок чорунун ТР-де Эргелели-биле чөпшээрели алгаш тыпсыр. Ындыг кижилер хууда билдиришкенин азы дилегни Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының, албан черлериниң болгаш организацияларының мурнундан кириген турар ужурулуг.

Эрттирилгени бээрден ойталаар азы ону шуут хавырар таварылгаларны РФ-тиң "Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының дугайында" деп федералдыг хоойлуда айтып каан. Чижээ, күрүне кызыгаарын, кызыгаар чурумун үрөп турган азы АЧЧ, ИХЯ органнарының учедунда турар кижилерге эрттирилгени бербейн барып болур, оң чылдагаанын хамаатыларга тайылбырлаас.

— Моолче азы Кыдатче кирер эргелиг хамаатыга кызыгаар зоназынче эрт-

дургаар чоруткан черде 5 км кызыгаар шугуму дээрге чүл ол? Оң девискээриниң иштинге кандыг кызыгаарлаашкынар барыл? 25 км дурттуг кызыгаар зоназының 5 км кызыгаар шугумунун ылгалы чүде ирги?

— Беш километр дурттуг кызыгаар шугуму дээрге кызыгаар хайгааракчызының албан-херээн күүседери зона болур, ол болза кызыгаар зоназының кезээ болуп турар чурум девискээри-дир. Оң иштинге ниитилел-политиктиг, культурулуг хемчеглерни чорударда, кызыгаар чанында кожууннарның чагырга черлери-биле дугуржуп алгаш, кызыгаар кезээниң чөпшээрелин алыр.

5 км шугумунун иштинге кызыгаарлаашкынар, бүдүн кызыгаар зоназынга бодаарга, элээн

үрээни дээш сагындырыг бээр, азы административтиг торгаалга онааштырар" деп турар.

Кызыгаар шериглериниң чөпшээрели чокка кандыг-ла бир ажил чорутканы азы карантин дилиндээнге мал тутканы болгаш кадарганы дээш хамаатыларга — күш-ажыл төлевириниң адаккы хемчээлиниң бирээден үшке чедир, албан-дужаалдыг кижилерге — үштен бешке чедир, юридиктиг черлерни — үженден беженге чедир хемчээлди административтиг торгаалга онааштырар.

Күрүне кызыгаарын камгалап турар шериг албанын кижиниң хоойлу езугаар негелделеринге чагыртпаан чурум үрекчизи күш-ажыл

Кызыгаар камгалаалында

ШЫНГЫЫРАТКАН ЗОНАНЫ ТУРГУСКАН

тирилге керек бе?

— Моолче болгаш Моол таварыштыр өске чурттарже бар чорур хамаатылар даштыкы паспорттук болза, оларга кызыгаар зоназынче эрттирилгениң херээ чок болур.

— Кызыгаар зоназында хамаатылар документилерин кымга көргүзөр ужурулуг?

— Хамаатылар боттарының документилерин кызыгаар нарядтарының, РФ-тиң ТР-де АЧЧ Эргелелиниң болгаш ТР-ниң ИХЯ ажылдакчыларының негелдизин езугаар көргүзөр. Кызыгаар зоназында чурттап турар хамааты паспортунда чурттап турар чериниң аайы-биле тускай демделгелди болур ужурулуг.

— Кызыгаар зоназынга ажыл-агыйны, бүдүрүлгени, массалыг ажылдарны канчаар көрүп турарыл?

— Ол дээш тус чер бот-башкарылганың даргазы хары-салгалыг. Администрация даргазы ол дугайында Кызылдың кызыгаар отрядын бижимел хевир-биле дыңнаткан турар ужурулуг. Аңаа болур черин, үезин, киржикчилерниң санын болгаш харысалгалыг кижини айыткан турар. Үргүлчү чоруп турар ажылдар бар болза, оларны доктаамал эрттирер чер кылыр.

— Күрүне кызыгаарын

шыңгы. Чижээ, бо шугумче кызыгааржыларның бергени тускай чөпшээрели езугаар чүглө ажил-херек аайы-биле кирер. Оон үнерде ол-ла заставаың девискээринде кирген черинден үнер. Шугумунун иштинде түр када азы доктаамал чурттап турар кижилерден аңгы өске хамаатылар шугумунун иштинге чүглө хуннун чырык чартында туруп болур.

— Кызыгаар зоназында колдуунда-ла малчылар чурттап турар болгалы. Оларның мал кадарар болгаш тудар дугайында айтырыгны канчаар шийтирлеп турарыл?

— Малды тудары болгаш кадарары, үстүнде чугаалаанымыс дег, тус черниң чагырга даргаларының чөпшээрелин езугаар болдунар. Карантин дилиндээнге мал кадарарына болгаш тударына чөпшээрелди Тываның Көдээ ажыл-агый яамызы бээр. Ону кызыгаар таварыштыр халдавырлыг аарыгларны дамчыдарын болдурбас сорулга-биле кылып турар.

— Кызыгаар чурумунун дүрүмнерин үрээни дээш кандыг харысалга көрдүнгенил?

— РФ-тиң Административтиг корум-чурум үрээшкенин хойлузуңда: "Кызыгаар зоназының иштинге турарының чурумун

телевириниң ондан он бешке чедир адаккы хемчээлинге торгадыр азы он беш хонук дургузунда туттурар.

— Республиканың иштинге кызыгаар зоназын тургусканын барымдаалааш, кызыгаар чоогунда кожууннарның чагырыкчылары Кызылдың кызыгаар отряды-биле кандыг хемчеглерни алганыл? Үстүнде чугаалашканымыс доктаалдың күүселдизиниң үезинде бергедээшкенин турган ирги бе?

— № 332 дугаарлыг доктаалда айытканы езугаар бо чылдың апрель болгаш май айларда кызыгаар отрядының төлээлери, тус чер бот-башкарылгаларының удуртукчулары, Чазаа ажылдакчылары кызыгаар кыдында чурттакчылыг черлерге ук доктаалды тайылбырлаар талазы-биле ажылдарны чоруткан.

Ындыг-даа болза кызыгаар зоназын чаагайдып кылыр ажылдар кошкак чоруп турар. Ынчангаш чагырга даргалары бо айтырыгны шийтирлээш, ол дугайында Тыва Республиканың Чазаанга дыңнадыр ужурулуг.

Салим МОНГУШ чугаалашкан.

ОНЧАЛАЛ ЧЕРИНГЕ БААР

Хамаатыларның хуузуңда бажың-балгадының тудуг камгалаалына хамааржыр тудугларны тодарадырга мындыг: чурттап олурар бажың-балгады, чайгы чөм кылыр чадыр бажыңы, чунар-бажың, гараж, мал кажаалары, херим дээш, ажыл-агыйга керек язы-бүрү тудугларны кириер.

Чадаана хоорайның болгаш сумуларның чурттакчыларының бажыңнарының өрте-үнезин кожуунунун техниктиг ончалал бюрозунун ажылдакчыларына кылдыртып алыры чугула. Хоорай, суурларда техпаспорт чок бажыңнар эндерик. Ынчангаш хуу бажыңнардыг улустар хоорай, суму чагыргаларына билдиришкенин кириер, бажыңнарың техпаспорттарын кылдыртып алыры сүмелээр-дир. Хоорай, суму чагыргалары бо айтырылгар талазы-биле ажылдарны чорудары чугула.

Бажың элериниң паспорт-

тарынга кири бижидилгези, бажыңның шупту документилери адрес-биле дүгжүп турар ужурулуг.

Амгы үеде бажыңның документи чокка чүглө акша-биле санажып, садыглажып турар таварылгалар хей. Бажыңнары шагда-ла садыпкан, эрги ээлери-кириер.

Хууда бажыңнарың тудуг камгалаалы эки тура-биле чылда чаңгыс катап камгаладыр, ол бажыңның өртээни ийи хуузу болур. Чижээлээрге, 10 муң рубль өртектиг бажың болза, камгалаалы дээш 200 рубльди төлээри көрдүнгөн. Бажыңны са-

дып азы тудуп ал сал-ла, кожуунунун техниктиг ончалал бюрозунун учедунга тургузуп алыры чугула.

Хамааты кижжи бүрүзү бажың-балгадын учетка тургузуп, өрте-үнезин тодарттырып алыры кончуг чугула. Чүге дээрге бойду-тун айыыл-халавы, үерге алзыр ийикле, өрт айылы таваржыр болза, камгаладылга салбырына төлеттирип алыр. А бир эвес бажыңны учетка тургуспаан, өрте-үнезин тургустуруп албаан болза, азы бажыңның камгалаалы төлевийн турган хамаатыларның бажың-балгадына айыыл-халап таваржыр болза, төлевир турбас дугайын билеп алыры артык эвес.

Бажың камгалаалының акша-зын камгаладылга салбырының агентилери чыыр азы камгаладылга салбырының кассазына хамаатылар боттары эккеп төлээр.

Арагачы ДОНГАК. Чадаана хоорай.

Сеткилдин ханызындан

БУЯННЫГ ЭМЧИЛЕРИМ

Эртенги шакта орундан туруп ора, бажым дескингеш, Сүт-Хөл кожуунунун "дүрген дузанын" кыйгырыштарын уруларым иези Роза Ховалыговнадан багайтыр дилээнимни шал-бул сактыр мен.

Миннип кээримге, капелница адаанда, хей-ле эмчилерге бүргедип алган чыдыр мен. Олар мени чаңгыс-даа шимчээшкени кылбазымы сагындырып, сегий бээрими меңээ бүзүредип турдулар. Удаваанда санавиация-биле республиканың штаттан дашкаар кол эмчилери кардиолог, невропатолог Надежда Соскур-ооловна Ооржак, Тамара Бымжаповна Ширипей олар келгеш, мени шинчип, шын диагнозу тургузуп, эмнээриниң аргаларын бердилер. Бажыңымга чээрби ажыг хонук иштинде буянның эмчилерниң хайгааралына чыдып, 2 ай болганда чугаа-домаам орталанып, билин-

мес чартыым экижээн.

Ынчангаш мээң кадым дээш улуг ажылды кылган эмчилерим: аптека эргелекчизи Айлаана Семис-ооловна Ондарга, арга-дуржулгалыг эмчилер Надежда Соскур-ооловна Ооржакка, Тамара Бымжаповна Ширипейге, Азольда Азырандыевна Ондарга, Геннадий Бавууевич Сарыларга, дүрген дуза чедирер салбырда дээди категорияның фельдшерлери: Олчеймаа Михайловна, Роза Ховалыговна Ондарларга, поликлиникада кырганнар болгаш инвалидтер фельдшери Айлаан Хүрең-ооловна Монгушка өөрүп четтиргенимни илередип, курлак чедир мегейгеш, оларга болгаш өг-бүлелеринге аас-кежикти күзээр-дир мен.

Белек-оол ОНДАР. Сүт-Хөл кожуун.

«Шынга» харыы

ДЕМНЕЖИП АЖЫЛДААР, КАДЫ ШИИТПИРЛЭЭР

Июнь 17-ниң хүнүндө үнген «Шын» солунга Сукпак суурнуң бөлүк чурттакчыларының адын тудуп, тус черниң депутаттары Мария Окпан-ооловна Серен-Хуурак, Жанна Бадыевна Кууларның «Кым буруулугул?» деп эге-биле парлаткан чагаазыңга харыыны берип, черле ынчаш аныяк кижилерниң далаш болгаш арай өкпежи чоруун чараш эвес чаңчыл деп санавышаан, аңаа хамаарыштыр сагыш-сеткилимни илереттим.

Шынап-ла, июнь 7-де хат хадаан соонда, трансформатор үрелген. Суурнуң үштүн бир кези чырык чок арткан. Ол трансформатор канчаар үрели бергенин, ол айтыргыны кандыг янзылыг шийтирлеп турганын билип албайн, бистиң хүндүлүг депутаттарывыс далаш-биле солунче чагааны бижээн.

Бир неделяның дургузунда ол чоок-кавының чурттакчылары чырык чок амыдыраар ужурга таварышкан. Кандыг-даа берге үелер турар, чон ону шыдажып эртиптер. Ынчалза-даа хат хадаанының эртенінде суму чагыргазы «Тываэнерго» организациязы-биле трансформаторну дүрген ажыл-лалга киирерин дугуржуп чугаалашкан турган. Чазылган трансформаторну кылыры оюнчук эвес-ле болгай. «Тыва-энерго» ААН-ниң ажилдакчылары трансформаторну адырып алгаш чоруткаш, боттарының лабораториязынга чазып, септеп, кылып эгелзэн. Неделя дургузунда күжениш-кинниг ажилдаан соонда, трансформаторну ажылгалга киирген.

Тус черниң депутаттары бо айтыргыны канчаар шийтирлешкенил? Кудуктар ажилда-вайн турарыңга бистиң депу-

татарывыстың киржилгези кандыг ирги? Олар Сукпак суурнуң чуртталга-коммунал ажил-агыының даргазы А.К. Оюнга айтыргы тургузуп четкенер бе? «Депутаттар бо айтыргыны шийтирлеп чадап турар бис» деп чагаазының эгезинде бижээн болгай.

Мария Серен-Хуурак ийи чыл бурунгаар суму чагыргазының даргазынга бодунуң кандидатуразын салгаш, меңээ аштырып алган кижжи болгай. Сукпак суму чагыргазының даргазында үш чыл улаштыр ажилдап тур мен. Ам байдал билдине берген боор. Мария Окпан-ооловна: «Ындыг дарга биске херек бе?» деп айтыргыны көдүрүп турар. Черле ынчаш сонгулдалар соонда кижилерниң чараш эвес талалары мынчаар көстүп кээри хомуданчыг.

Сукпак суурну чеже катап солунга биживеди, теле-дамчыдылгаларга көргүспеди дээр. Амыдыралда каалама орук кайда дээр силер. Чидиг айтыргыларны суму чагыргазы шыдаар шаа-биле шийтирлеп турар. Ону чон билер.

Бичии-ле чая базар болза, кедеп, сүрүп, бот-боттарывысты бактажыр чоруктан уштунар болзувусса эки-дир ийин. Бистиң суурувуста чүгле ол ийи депутат ажилдап турар эвес, оон-даа өске

депутаттар база бар. Оларның ажылы кандыгыл?

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутаты — чоннуң улуг бүзүрели Борбак-оол Иргитович Араптаң ийи чылдың иштинде агролицейни тургузар дээш Чазак Даргазынга айтыргыны көдүрүп тургаш шийтирлээн, 4 аал чурттаар чуртталга бажыңын тудуп кылдырткан. Суурнуң иштинде организация черлери-биле болгаш суму чагыргазы-биле ол доктаамал бажың харылзаалыг. Оон өске база бир депутатывыс Николай Лама-Сууевич Монгуш суурнуң амыдыралында чедер-четпес ажилдарны чагырга даргазы-биле сүмележиң, кылчып турар. Улуг Хуралдың депутаты Таисия Болустаевна Куулар база ындыг, чагырга чери-биле бажың харылзаалыг, депутат хүлээлгезин бедик деннелге күүседип турар.

Депутат кижжи бодунуң арыг, чараш сеткили-биле ынчаар ажилдаар эвеспе? М.О. Серен-Хуурак каш-каш катап сонгулдаларга бодунуң кандидатуразын салгаш, тус черниң депутаты болган. Депутат кижжи дээрге чоннуң амыдырал-чуртталгазында нарын айтыргыларны шийтирлежир кижжи ол болур ужурлуг. Ынчангаш бодунуң программасында салдырган чүүлдерни азы өскээр чугаалаарга, азаан сөзүн ээлээр дээш ажилдаар болза эки-дир ийин.

Долгандыр турар хөй организациялар-биле бажың харылзааны тургузуп, суму чагыргазы-биле кады ажилдажылганы чорударын күзээр улустур бис. Эрткен үе-биле чурттаары — аныяк кижилерге бурунгаар депшилге эвес-тир. Келир үени бодап алгаш, чаа чүүлдерни тургузуп, чонунга бараан боорун онзагай чорук деп саназа эки боор.

Михаил САРЫГЛАР,
Сукпак суму чагыргазының даргазы.

ЧАГААЛАР АРАЗЫНДАН

САЙЫТКА УЖУРАШКАН БОЛЗУМЗА...

Дус-Хөл кавызында пансионаттарның хөй кезин эде-хере септеп каан чүве болду. Чүгле кудуку талада бир каш бичежек бажыңнар ээн. Көскү чер — төп талазында азы хөлче көрүнген одуругларда ийи улуг корпус шуут ээнзиреп турар. Куш фабриказының корпусу мүн-не бүдүн-даа бол, ону ээлзэн кижиде чок, ээн турар.

Ол-ла одуругда нити пансионатче кире бээр орук аксында ыяштан кылган дыка эки корпусу турар. Бодум акша төлеп тургаш, «Тыва туризм» пансионатында үш чыл дыштанып тур мен. 2002 чылда сезон эгезинде аңаа бүдүн бригада келгеш, дээвирилериң чугайлааш, ханаларыңга обойлар чыпшыргаш, сонга, эжиктерин, шалаларын будааш, көзенектерин колдуу шуптузун шилдеп кааннар. Олардан ук корпус кымга хамааржырын сонуургап айтырарымга, «Кызылда Социал хандырылга болгаш күш-ажыл яамызының» дишкен чүве.

Корпус чурттаарыңга белен бол, ишти дериттинмээн. Куруг, хос өрээлдерлиг арткан. Удатпаанда Кызылдың хоочуннар интернадында ийи бөлүк орундөжктерин ал алган келгеш, дөштандылар. Оон соонда Сукпактан бир бөлүк келген. Сезон тенери-биле бажың дериглерин дедир сөөртү берген чүве.

Бо чылын июль 5-те чедө бээримге, корпуска дыштанган

хире байдал чок. Ээн турар болду. Путевкам хуусаазы тенери билек, бо кандай чүве апарды, меңээ дөмөк-дуза кадар социал хандырылга корпусу турда, пенсиям хилис черге чарыгдап турар кижжи боор мен дээн бодал-биле яамың сайыды Алдын-кыс Конгарга ужуражыр сагыштыг, корпусче сагыш салып, черле ону секпередип, комендант, таньыл янзылыг хайгааралга ап, бодумну сүмелеп идерин шийтирледим.

Күзелимиңи күүседире-биле сайытка июль 13 база 14 хүннереинде ийи катап четтим. Боду чок, Чазакта айтыргылар шийтирлеп турар деп, секретары чугаалааш, оон оралакчызы Юрий Лицкевич-биле чугаалажырын сүмеледи. Сайыт-биле чугаалашкаш, харызын бээр болган. Хары келбеске, июль 16-да чедө бердим.

— Чок. Биске таньыл-даа херекчок. Дус-Хөлде бистиң ындыг корпусувус чок (канчап билбес болганы ол). Кайы-бир кожуундан социал хандырылга чери септеткен бооп чадавас — деп мындыг. Ам шуут кайгап кагдым, ынчап чоруп тургаш, бодумга хора чедирген болдум, Дус-Хөл чоруур ээлчеглиг путевкалар төнгөн. Сайытка ужурашкан болзумза, бодумнуң сүмемни киирер турган ийик мен.

Юрий КУНЖЕП,
пенсиянер.

Бокс

КЫМГА-ДАА ТИИЛЕТТИРБЭЭННЕР

Анапа хоорайга июль 17-ден 25-ке чедир 1990-1991 чылда төрүттүнген оолдар аразыңга Россияның бирги чери дээш бокс маргылдаазы болуп эрткен.

Аңаа Тывадан 5 спортчу киришкеш келген. Ринг кырынга чидиг демиселдин түннелинде Сарыг-Септен Сендажы Белек — 46 кг, Кызылдан Кочега Орлан — 47 кг деңзиги боксерларга кымга-даа тиилеттирбейн, тыва бокс школазының адын төлөтти-биле камгалап чемпионнаан. А Доспан Начын

(Самагалдай) — 61 кг, Баткар Шолбан (Эрзин) — 42 кг деңзиге туштузунда ийги черлерни ээлзэн.

Бо маргылдаага бирги черни алган аныяк спортчулар 2004 чылдың декабрь айда Москва облазының Гусь Хрустальный деп хоорайыңга 1989 — 1990 чылдарда төрүттүнген уругларның аразыңга Россияның бокска чемпионнадынга киржир эргени чаалап алганнары ол. Олар ноябрьда олла хоорайга эртер өөредилге-белеткел чыыштарже аътаныптарлар.

Бистиң корр.

ТАРААЛАП-ДАА КЕЛИР ТУРДУЛАР

Тываның агаар-бойдузу кадыг-ширин, чамдык черлерниң хөзүнү тараа тарып өстүреринге шуут таарышпас, сай-даштыг, суггарары болдунмас. Бедик дүжүт алыры — чүгле суг-суггатта, таарымчалыг черниң хөзүнүндө, шынарлыг үрезинде, черни эки болбаазырадырында болгаш часкы тарылганы хуусаазында чорударында.

Шаанда арат ажил-агылыг тараачынар күскү дүжүт ажаалдазының үезинде бот-боттарыңга база-ла аажок демниг дузалажыр, аалдарынче чанмас, шаңнарга хонар, өйлөп-өйлөп аалыңдан барып хүнезиннеп алыр турганнар. Күзүн тараалап алыр дээн төрөлдер база четкилеп келир боор чүве. Ачамның ыраккы Саглыда төрөлдери күс боорга-ла, аът-шарыларын коштап-комнап алган чыварлыг Дагыр-Шеминиң Теректиг-Кежиг-Аксы, Шенне-лиг-Хонаш деп күзеглеривиске бо-ла келир улус. Ынчан-на назыны улгады берген улуг өгбө кырган-ачам Куу-Хаа баштап алгаш, Шагдыр Ооржак акый, Оржунмаа Ооржак угбам суглар тараалап чедип келир, оларны

ачам-авам аажок өөрүшкү-биле уткуп алыр турду. Ынчанмайн канчаар, дуу оранчок Өвүрнүң, барып-барып Саглыдан, бедик каш-каш арт-сынны ажилдыр хонуп-дүжүп чорааш, аъттарлыг арай деп чедип келирге. Олар тараалап келирде, хал-савазы-даа арбын келир улус. Тарбаган ээди, шөйгөн-баскан быштак, дүлгөн хой ээди, бичии деспиге сынмас ужа-төш, тулуптай союп каан өшкү кежинге куткан тыва арагалыг кээп турдулар. Ачам-авам суг кожа-кады өглерниң ээлери улуг улустарын өөнче чалай шаап алгаш, шайладып, келген аалчылары-биле таныштырып, хөөрежиң, аалчыларның аш-чемин өглерниң улузунга сөңнеп, өшкү кежинде тыва арагазын дөмбүңгө, ыяш,

тос хуунга үе куткаш, өгдө орган улуска ачам хүнгээр долгандыр аякка сунуп орав кижжи. Данза солчуп таакпылажыр, чугаа-соодунун аянны аажок. Өшкү кежи ишти арага дээрге кара эндерик, оон аңгыда өглерден база эккээр, ол хиреде алгырып-кускуннап, ыгт-шимээн үндүрер кижжи-даа турбас боор үе-ле болгай.

Кижжи дөс-уктүг

Тараалап чедип келген төрөлдеривис аалывыска элзээн каш хонарлар, бистиң кыштаг-хонажывысты, оттулар ыжывысты белеткежиң бээр турдулар. Ачам — черле ат-сурагыг, чонга хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Эң ылаңгыяда ол суглуг шили-биле чер-черлерде хову-шөлдерге хөй санныг суггарылга системалары болур бугаларны арат чонун баштап алгаш, шинчип кастырган кижжи, оон чырык адын чону утпаан.

Суггаттыг шөлдерниң күскү чаагай дүжүдү тараалап келген төрөлдерниң сеткилин өөртпес

аргажок. Кара дашка харылыг деп чүве бар, кожа-кады өглер база-ла барба-саваларны иштептер.

Коштап-комнап алгаш келген аът-шарызыңга бар-ла барба-саваларыңга долдур чаа дүжүттүн арбай, ак-тараа болгаш чиге-тараазың шыдаар шаа-биле уруп бээр. Шарыга ийи улуг барба ишти тарааны ийи талазыңга дизилээш артыптарга, ооргазы хертеңейнип, ышкыштап, думчуу шүжүгөйнип турар боор ийин. Ындыг аар чүктүг улус чыварлыг Дагыр-Шемиден артын ажилдыр дуу оранчок кызыгаар чер Саглыга та каш хонгаш чедип турган. Шаанда ол шагда мынча деп-даа ырлажып турарың кижжи дыңнаар боор чүве.

Өвүр оглу кээргенчиг,
Тараа дилээр кээргенчиг...

Ыры ыры-ла ыйнаан, бирги ээлчегде олар бурун шагдан бээр ызыгуур салгаан ада-өгбө төрөл аймаан утпас, кагбас, салгалдарыңга дамчыдып бээр, эдержиң чорзун дээш аралажып чорааннары ол. Бир эвес ачам сугга Саглыдан төрөлдер келгеш, мынчаар аргыжып-аралажып, үнчүп-киржиң чорбаан болза, мен ында төрөлдерим бар деп кайын билер ийик мен. Саглы

сумузунда ада-өгбө төрөлдери, думаларым Сарыг-оол Коштан оглу Ооржак, Владимир Сагаан оглу Ооржак (суму чагыргазының даргазы), Хүлер-оол Коштан оглу Ооржак (ол ам бистиң аравыста чок), оон хөй санныг кыстары, оолдары болгаш өске-даа төрөлдер — мээң чоргаарлым.

Доктаамал эдержиң, чедип барып чорааның Саглыда төрөлдериңиң амгы салгалыңга болгаш мээң ажы-төлүмге бистиң найыралывыс эки үлегер болуп, ак орукту ажиткан деп санаар мен. Ачам суглуг шили-биле Саглыда база бир буга шинчип үндүргөн, ол база төрөл бөлүктүң бурун шагдан бээр билчириниң харылзаазы болган деп билзе чогуур.

Ачамның Саглыга чурттап чораан улуг назылыг, тараалап кээп чораан төрөлдери «кызыл-дустаары кызыл-дустаан», ам оларның оолдар, кыстары арткан. Үе-шаг бурунгаарлап, чаартынар-ла болгай. Бистер ам чаа, солун үеде чурттап турар бис, шаандагы дег тараалап келир өгбөлөр-биле бир дөмей улам бажың харылзаалыг эдержилер, төрөл чонум, деп күзедим.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы сумузу.

ПАРК —

Кызылдың 90 чылынга

ДЫШТАНЫЛГАННЫҢ ТӨВҮ

«Бойдустан боду бүткен парыгывыс» джиби чоргаарланыр национал парыгывыс, шынап-ла, республиканың чурттакчы чонунуң-даа, кызылчыларның-даа дыштанылганының төвү дизе, хөөредиг эвес. Чаптанчыг чаштарның янзы-бүрү аттракционнарга ойнаар, эштип дыштаныр чери ол. Чальылар-даа маңаа болчажыр, улуг назылыгылары-даа маңаа агаарлап, дыштанып, оюн-тоглаа, маргылдаа, мөөрейлер көөрүңге ынак.

Келир улуг байырлалдар бүдүүзүндө парк хөй санныг аалчыларны хүлээп алырынга белең бе дээрзин билеп алыры-биле бистиң корреспондентивис аңаа чедип, көрүп, парктың директору Татьяна Викторовна Шайдунова-биле ужуражып, ажыл-агыйжы чугааны кылган.

Паркче бо хүннерде албан-биле каш-даа четтим: ажыл-ишти неделяның төңчүзүндө, дыштаныр хүннерде-даа, понедельник деп «аар» хүнде-даа. Ногаан ыяштар хүрээленген, сугда эжинген, хемелен урулгарның дааш-шимээни диңмиттелген парктың кайы-даа хүнде арыг-силиин эскердим. Чоокта бир ыңдыг эвес, сыйылган, кескен ыяш будуктары долган, арай чуттуг чытканын база көргөн кижжи мен. Ынчан кургап ирээн ыяштарны, будуктары арыглап турган үези ол чүве-дир. Ол-бо көк аразында боктарны чыып каан чыткылаар чораан, ам ыңдыг эвес-тир. Май ортан ажа бергенде чечектер олуртур чалдар белеткеп турарын көргөш, арай орайтап тур эвеспе, чоп кончуг саададып турар чоор деп бодаан мен. Ыңдыг эвес, ол чалдарда ам чечектер эмгежок үңгүлөп келгилээн бооп-тур. Ылаңгыя чаа кылдынган «Чечектиг шөлчүгөшти» магададым. Ол Востокче талазында чаа аттракционнарже углай бар чыдарга, дораан каракка илдигип келир. Ында чечектер янзы-бүрү, айыраң чыт. Ынчалза-даа парктың төвүнче кирип ораарга, биеэки эрги чалдарда чечектер хөй эвес болгаш чаңгыс аай. Чылдың-на көрүп ч а ч ы к к а н ы в ы с чечектер.

Парктың директору Татьяна Викторовнага ужуражып кире бергеш-ле, ол эскериглеримни чугааладым.

—Чагыш келгеннери ол-дур ийин харын, көрүп өөрөнгенинер чечектер аан. Эскелери ам шала күскээр дыка чараш кылдыр чыгып келир, ыңчан көөр силер. Юбилейлеривистин чылдарының саннарын ногаан көккө көстүп келир ак чечектер-биле бижий аарак, каастап олурткан бис. Кургап, кадып-ла калбас болза, олар база хевир кирип, чыгып келир боор деп манап, сугтарып, ажаап тур бис. Моон-даа хөйну тарып олуртуп болбайн канчаар харын, ыңчалза-даа бир чечектиң безин өртээ 1 рубль 20 көпеек апарган-на болгай. 70 га шөлдүг девискээрге чечек тарыыр болза, та чеже акша херек чүве! Хөрсүн өртээ база ыңдыг, бир машинаны эскеп төктүрерге-ле, 700 рубль, а биске чеже херек деп? Бо чылын немей олурткулаанымыс ол-дур, эргип көрүңер даан харын — деп, ол тайылбырлады.

Чүү-даа чүве акшага «үзөр» ыңдыг-ла болгай харын. Директор-биле кады паркты машиналыг эргий чортуп байдалы-биле таныштым. Боттары өзүп турар чаш ыяштар хөй, ол өөрүнчүг. Ыт-кады, хадылар, ханды-кара-ларны парктың ажылчыннары мырыңай эмгежотку олурткан. Олары ээн чыткан ажык черлерде арыгыгаштар бооп өзүп, мандып ораар. Спорт шөлүнүң артында чаш чодураалар, ыт-кады база эмгежок, боттары-ла үнүп келген.

Оон мурнунда паркка кылаштап чорааш, кызыл дозу-биле демдегеп каан ыяштар көргөш, чүнү-ле демдегеп каан ирги деп бодаар ийик бис. Ам ыңдыг

—Бисти баш бурунгаар сагындырып каан турганы дыкала таарымчалыг болду. Оон башка когарал улуг болуру чугаажок турган. Белеткенип алган турган болгаш ажырбадывыс, ыңчалза-даа чазын чаа дозулап, шеверленип алган черлеривисти катап база чаар ужурга таварыштывыс. Кургап чыткан көк, ыяштары-ла амыраан. Суггарып чежезин четтигер дээр силер. Ам ногаан чайт турарлары бо-дур — дидир.

Дыштанып олурар узун сандайларны, бок төгөр хааржакчыгаштарны чазын-на чараштап, дозулап каан. Музыка, хөгжүм-ыры доктаамал чаңгыланып турар. Аттракционнар шупту ажылдап турар, харын-даа немешкеннери бар: «Орбита», «Вертолет» дээш, еске-даа. Биллярд, теннис залдары ажылдап турар. Теннис залыга сонгадан

«Веранда» (аныяктарның диско-текалаар чери) ышкаш апаар-ладыр.

Каш чыл бурунгаар хоорай чагыргазы «Верандага» диско-тека, танцы-оюн эрттирерин чүгле кежээкиниң 10 шакаа чедер кылып каан. Аныяктарның дыштанып ойнаар үезин ыңчаар хоруп каарга, олар ынаар бар-бастаан. А танцылаар шөл ээн турар мындыг. Аныяктарның корум-чуруму багай деп чылда-гааннааш, чамдык удуртукчулар «кулак дыжын» бодап орупкан, а хоорай аныяктары танцылап, ойнаар чер чок, шупту пиво садар барлар «ээлери апарып», ында-ла үглежип турар. Бо айтырыгны чогуур удуртулгача черлери шийт-пирлеп, аныяктарга «Веранданы» эгидип, оон паркка херек орулганы ап эгелээр үе келген эвес бе?

«Уруглар хоорайжыгажы», хеме станциясы, тир уругларны доктаамал хүлээп ап келген, шыдыраачыларга столдарны чаартканы дыштаныкчыларны өөртүп турар. Көвүрүткүлде чараш сайгылааннар парыгывысты шийик кириген. Шынап-ла, улуг-даа, бичии-даа кижилерге таарымчалыг байдалды тургузар дээш парк коллективи шаа-биле багай эвес ажылдап турар-дыр.

—Хоочуннар бурунгу чылын тускай өрээл дилеп турган улус, эрткен чылын-на белеткеп каан мен, янзы-бүрү хемчеглер эрттирер кылдыр. Келбейн турлар-ла, бир эвес кээр болза, кезээде дуза кадарынга белең бис, чүгле номчулгача залы кылып, чагыдылга кылыр акша-төгери-вивис чок улус-тур бис. Оюн-концерт, байырлалдар эрттирер дээн ышкаш хемчеглер болза, ажырбас — деп, директор чугаалады.

Восток талазындан кирип кээр автомашина оруун дуглап каапканынга Татьяна Викторовна хомудап орду. Ажыл-агыйның машиналары долгандыр халыткаш, спорт шөлүн таварып турар апарган. Боттун ажылдакчылары харын шалалап каан спорт шөлүн оюп, камнап эртер-ле ыйнаан, а еске улус тоор эвес. Ынчаар кырладып халдып кээр чүве болза, ол шалалардан чүү артар боор. Орукту дуглаарда парктың удуртулгачы-биле дугуржуп, чөпшээрелжилге алыр ужурулуг эвеспе, ыңдыг турбуже кым-даа, чүнү-даа оода сагындырып кагбаан.

Бойдустан бүткен парыгы-

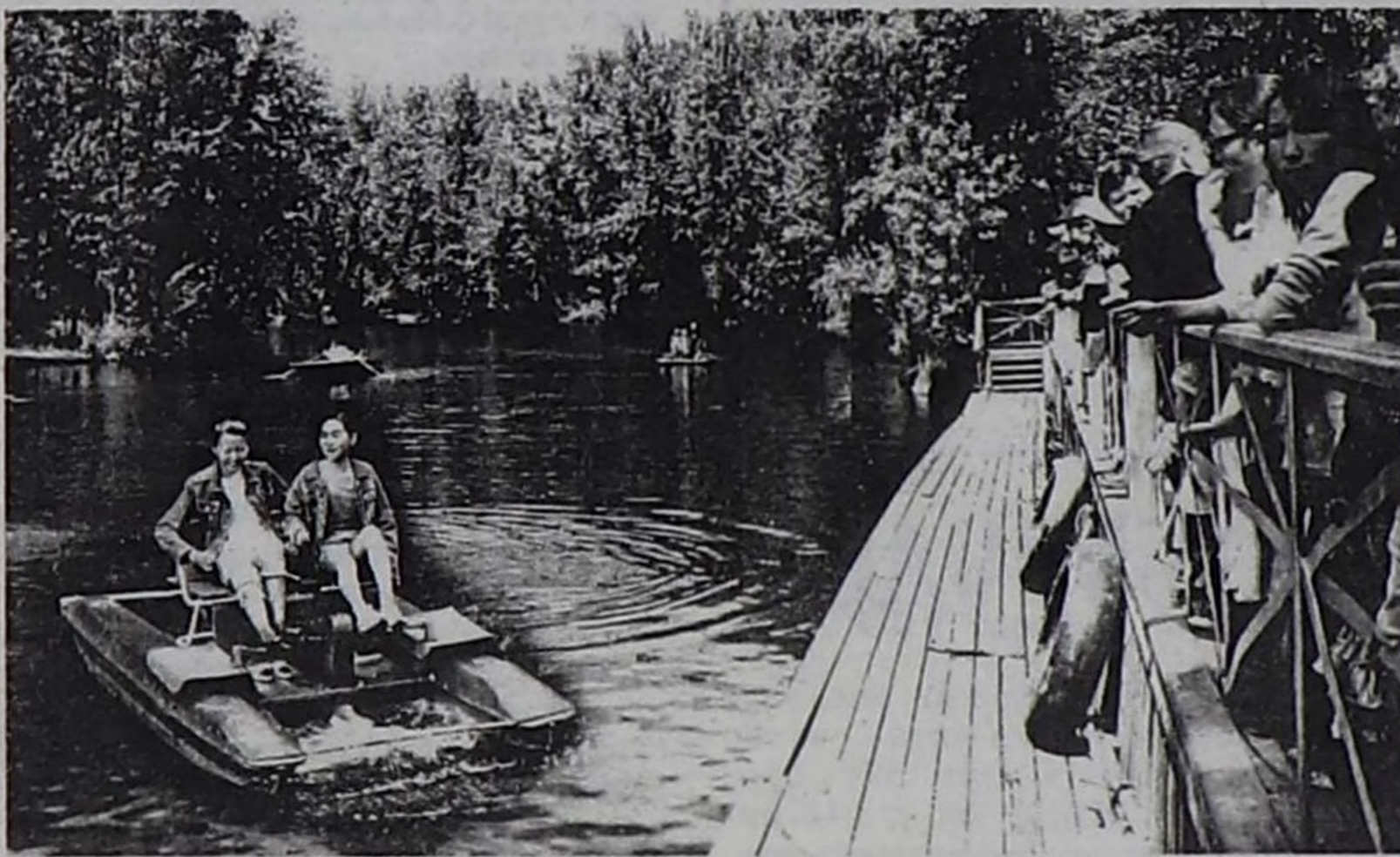
высты камныг эдилээри бистен дорт хамааржыр дээрзинге кижжи бүрүзү чөпшээрелжил боор. Татьяна Викторовнаның удуртканы коллектив кызымаккай ажылдап турары кескү-дүр. Чеди чыл директорлап турар болгаш бо дуржулгалыг удуртукчу ажылчыннары-биле эпти тып ап шыдаан. Оларынга бүзүрээр, олары база даргазының бүзүрелин оскунамас дээш ажылдап турар. Он ажыг кижжи дүн-хүн чок паркты аштап-арыглап турар. Бир ширбиил ийи-үш хонукта ажыплаттынар, оон чаа ширбиш херек апаар. А ону садарынга чеже акша хережил?! Каш кижжи чеже-даа кызытса, чон оларның күш-ажылын үнелеп көрбейн, чечек-үнүшке кам-хайыра чок, арыг-силиг эвес болур болза, хайыраан парыгывыс улам чечектелип, сайзыраар дугайында чугаа турбас-даа. Ынчангаш парыгывыс дириг, чараш турзун дээр болзувуса, аңаа камныг болулунар. Олче кирери ертектег апарган деп хорадап, чемелеп турарлар турбазын, чүге дизе ийи рубль дээрге, өртек эвес ышкажыл. Хүннүң-не парктап турар эвес бис. Төлөп кирген акшавыс парктың сайзырал, чечектелишкенинге «далайга дамды дуза» болгай-ла. «Демниг сааскан теве тудуп чиир» дээрзин утпаалынар.

Ажылынга чедишкенинерни күзөп, байырлажып турумда, директор чугаалады: —Сагыш човап турарыңар дээш өөрүп тур бис. Четпестер, чедир кылдын маан ажылдар бар-даа болза, ону сентябрь эгезинге чедир черле шыңгы хемчеглерни ап тургаш, эдип алыр бис. Парыгывысты чараштап, чуруп-каастап алыр бис. Байырлалдар чоокшулап келирге, арыг-силиг болуру-биле катап база ийи-үш хонук дургузунда чугайланып алыр бис. Кызылчылар болгаш аалчыларны телептиг уткуур — сорулгавыс-даа ыңдыг.

Келир үеде парыгывыс канчаар ескерлирил? Онза-солук, чүү немежилрил? Бо айтырылгар кымга-даа сонурганчыг. Директорнун тайылбырындан илерээни болза чоокку чылдарда паркка ийи фонтан немежилрил: төвүңге болгаш Восток талазынга. Чоорту чечектер, үнүштер олуртур теплица кылыры база планнаттынган. Ынчан парк улам ногаан, чараш апаар дээрзи чугаажок.

Светлана БАЛЧЫР,
«Шынын» корр.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

БЕДИК ҮҮЛӨ

Тываның улустун чогаалчызы Монгуш Борахович Кенин-Лопсан ниити тыва чонувуска, ылангыя шүлүк уран чогаалын сонуургаар, ону сайгарып, үнелеп билер кижилерге онзагай чаа белек – “Төлге” деп шүлүктөр судурун өргүп сунган. Тываның ном үндүрер чери бодунун төөгүзүндө бир дугаар чаңгыс авторнун бижээн сонеттерин тускай ном кылдыр үндүргенин демдеглээри чогуур.

М. Кенин-Лопсанның чаа номуңуң аннотациязы азы допчу утказын тодараткан бижимелде: “... Ол сонеттер судурун 1947 чылдың октябрь 16-да Неваның эринге бижип эгелээш, 1997 чылдың октябрь 16-да Улуг-Хемниң эринге бижип төндүргөн” деп айыткан. Ол-ла аннотацияда бижээни болза: “Оң поэзиязы нарын лириктиг хөөнгө бүргеткен, чаагай болгаш шын сеткилдиги-биле, а чамдыкта доңгуну-биле кайгадып турар, кол темалары – ынакшыл, патриотчу чорук, арын-нүүр, чурттап эрткен амыдырал дугайында боданышкын, сагыш-сеткилдин өлүм чогуңга бүзүрөл болгаш чер кырында чуртталганың чараш-каазы. Сонет бүрүзү Денгер-дээрниң агаары-биле тынып турар болгаш номчукчуну тыва чоннун сагыш-сеткил культуразының үнер дөзү болур мифологтуг өңчүнүн өндүр бедии-биле хей-аът кирип турар”. Бо сөстөр номнун кол утказын шын дамчыдып турар. Аңаа немей чүгүлө номчукчу мээң

элээн каш эскеримни бо кыска сайгарылгага кирикседим.

“Төлге” езулуг шүлүк ному болуп турарын бир дугаарында демдеглезе эки. Херектин ужуру чүдөл дээрге үнүп турар шүлүк номнары херек кырында кандыг-бир шүлүкчүнүн утка, тема, хевир-тургузуг талазы-биле янзы-бүрү шүлүк чогаалын чыгган чындылар болуп турарында. А бо ном болза чаңгыс ховар хевир – сонеттен бүткен боорда, тургузуу база солун ном бооп турар.

Номче кирген 162 сонет (олар шупту дес-дараалашка дугаарлыг) 9 кезектен тургустунган: “Эртенгинин сонеттери”, “Сагыштын сонеттери”, “Аялганың сонеттери”... дээш чоруй баар. Ол аттарда ханы утка сиңген. Шүлүкчүнүн чүрээ, ишти-хөңү долгандыр турар улуг делегей-биле тудуш харылзаалыг бооп, номчукчуларга кижиниң угаан-боданың, сеткил-сагыжының каш янзы аян-хөөнүн, даштындан көөрге, эскертимес чажыттары, эзиннелип доюлган сарын-

Культура болгаш амыдырал

налын, эшкедеп хөлзээн дүвүрелин, ыдык эге чүүлдерге бүзүрелин база амыдыралды кайгап магадаан, хөйну бодаан көрүжүн ажыдып, ырлар болуп ындыналып аттыгып үнер. Хоочун шүлүкчүвүстүн ырларында дириг, мөңгө аялга куттулуп, бистиң ону дыңнаксаан, билип алыксаан сеткиливисти ала-чайгаар элзедип, ховар күштүг сарыны-биле хаара тудуп кээр.

Сонет бүрүзү-ле туугай сагыш, бүлүргей күзел оюну эвес, а шүлүкчүнүн чурттап эрткен амыдыралындан, ханы боданышкын биле сеткишкенинден, херек кырында болган чүүлдер болгаш болуушкуннардан укталып үнгени көскү. Номну хандыр сайгарары шинчилекчилерниң херээ турган боор. Сөөлгү үедө чогаал шинчилекчилери, критиктер чаа номнарже улуг кичээнге-гей салбас апарганың эскерген мен. “Төлге” үнүп кээрге, ол дугайында огулуг сайгарылга үнмээни мени кайгаткан. Таанда-ла чүве эскербес, сонуургак эвес, чалгаа-шүшпөң апарган улус боор бис бе? Азы номну эки угаап билиптер шаавыс чогуңдан ону шинчилээр дээш чигзингенивис ол бе? Кайын ындыг боор Ынчалза-даа, шынап-ла, критика идепкейин чидиргени шын чүве. Мээң бо каш эскерим езулуг сайгарылгага идиг боору-даа чадавас деп идегелим бар.

Бодум хуумда М. Кенин-Лопсанның назын деп билишкенини

уранчыдып көргүскенин кончуг сонуургадым. 70-ги сонетте кирген: “Чулук өйү караш диген, сугнуң кыдыы чаактай берген. Чамдык өөрүм удугулаан, чаңгыссырап арткан болдум. Күскү сооктуң доңгунун аар, күжүр боттуң кыраанын аар” азы 151-ги сонетте: “Тоолчу диктен адым-сывым довуракка боравас мен. Чонумга бир тоолум артса, чолум ол деп бодаар-дыр мен” дээн ышкаш одуруглар назын биле чогаалчы кижини, назын биле сагыш-сеткил база назы дегээн кижиниң уяралы, чоргааралы, үе-биле адааннажыры, оң-биле эптежири дээн ышкаш философчу уткаларны уран дылбиле ажыдып турар. Кижиниң угаанын оттур силгипкеш, сеткилинге дээптер сырынныг, дуурайлыг одуруглар номда хей болганы мени дыкала өөрткен.

103-кү сонетте: “Ыраажылар акыр өөндө ырым арткан – аялгам ол. Тоолчуларның кыштаа чуртта тоолум арткан – эртинем ол”, “Эртебурун тыва дылым эмзиг оът бооп артар болзун” деп одуругларын номчуурга, тыва дылга, сөске, чогаалга элээди назынындан-на шынчы, төлөптиг бараан бооп келген улустун чогаалчызының туружу, эчис күзел-соруу, амыдыралчы бедик хүлээлгези илерең кээр. Сонеттерниң кол утка-сүүзүнүн көргүскен дыка хей төнчү ийи одуруг чоннун мерген домактарынга чоок дыңналып, шүлүкчүнүн чарт сөзүнүн

күштүүн, чигезин база дыгылын хөречилээр. Ооң каш чижээ бо: “Чүрек-биле чүрек дегжир, чүдөн артык чажыт ол-дур” (14-кү сонет), “Кортук кижини, дидим кижини кожа чоруур орук тыппас” (24-кү сонет), “Чазыг кылбас кижини турбас, чаашкын чагбас кудай турбас” (76-гы сонет), “Адааргактын сөзү дүңзүг, ачылыгың сөзү хүнзүг” (82-ги сонет), “Буян кылган уттундурбас, бузут кылган уттундурап” (125-кү сонет).

Шүлүкчүнүн чүрээ кезээде чалыы, ол чараш-кааска чүдүп, ону алгап ырлап чоруур. Бо номда 46, 69, 123 болгаш өске-даа хей сонеттер ынакшылдың мөңгө темазын бир тускай сырын, дүлгээзиниң хөөн-биле ажыдып, тыва, чүгүлө тыва эвес, делегейиниң ынакшыл лириказынга көскү салышкынын кириген. Ол дугайында номчаан кижиге билдине бээр боор. Кижиниң бүрүзүнүң ынакшылдыг бир тускай, ынакшылдыг одуругларын хүлээп аары база ындыг турган боор.

Түңнөп чугаалаар болза, “Төлге” сагыш-сеткил шинчилелиниң онзагай тураскаалы бооп, тыва чогаалдың төөгүзүнчө кирери чигзиниң чок ном. Оң редакторлары кайгамчык дыл эртемдени Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш биле шүлүкчү Мария Амын-ооловна Күжүгет дээрзин сагындырып каары артык эвес боор. Номчукчуну анаа эвес ужуражылга, ажыдышкын манап турарын база.

Николай КУУЛАР.

Беш школага өөренигим

Өвүр кожуун 1941 чылда тургустунганда, Чаатының Адыр-Сырага эгэ школаны ажыткан. Аңаа мен 1946 чылда 1-ги класска өөренип кирдим. Дөрт өрээлдиг бажының ийизинге чурттап, ийизинге өөренип турдувус. Өрээл бүрүзүндө изиг-демир салып каан. Аңаа одаар ыяшты ада-иелер белеткээр, от салыптарга, кыдыын дескиндир чыскаалдыр туруптар бис. Хой кежи тоннарыстың эдээң бо-ла дырыштыр өрттедип алган турар бис.

Бижиттинер силер дээш бир улдунда 3-4 хире кыдыраашты кижини бүрүзүңгө берип каар. Чаңгыс бөдүүн карандаштын ортузундан ийи кижиге үлештиргеш, оонарны карак огу дег камгалаар силер, оон башка артык кыдырааш, карандаш чок деп чүвени сагындырып каар. Карандашты чидирбес дээш смир-биле ортузундан билекке так баглап алыр бис.

Ада-иелер ээлчежиң, дүште бир чөмгөрер. Ынчан хлеб бар эвес, эртенги, кежээки чөмдө – бир-бир калбах далган, шай, олла. Аштанчы-ла хөлчөк. Кымын улузу кел чыдар эвес дээш хүнүн-не кижини бүрүзүнүн караа уш таладан кээр орукта турар. Оларның экселген соктаан далган-таразын, быштаан, дүлгөн ээдин үлежиң чип, бир амыраар чүве.

Ынчан өөреникчилерниң назы-харын барымдаалавас турган. Менден улуг оолдар, уруглар бо-ла дургуннаан боор. Башкылар аъттарлыг аалдарындан барып сүрүп, көгүдүп тургаш, школага мүн-не эккеп алыр.

Бир күзүн мээң аалым Хам-Дыттыг-Тээлиге күзеглеп чыдырда, Сиилиңмаа угбам база кожаларывыс оолдары дургуннап чөдө берген бис. Бир-ийи хире хонган боор бис, бисти Куулар Мартна башкы сүрүп келди. Дедирим аайлыг эвес, тей бажыңга даштан тутунгаш, олурупкан мен. Оон авам база чедип келгеш, көгүдүп турарын

сактыр-дыр мен. Башкы дедир чоруурда, даарта далган-тараа соктап алгаш, чедирип каарын авамдан дилээн. Оон соонда харын дургуннаваан мен.

Эгин кожа чаңгыс стол артынга олуруп, эки-бакты көрүп, аш-чөмни өкпе-дарыш чок үлежиң чип чораан өөрүмнү черле утпас мен.

Үш классы доозупкаш, Кежээге чайлап чыдырывыста, бир кижини келгеш: “Кызыл-Довуракта школаның херекселдерин Чаа-Суурже көжүрөр” деп айтышкын берген чүве-дир. Аңаа дөрт класс ажыттынар, чүдүрөр аъттар, шарылар белең. Улуг-Сайыр аксынга чедер орукту айтып бээр сен” – дээш мени эдертип алгаш чорупту. Чедер черинге чедирип кааш, дүне чанып келген мен.

Чаа-Суурга өөренип чедип кээривиске, школаны чаа-ла тудуп доозар деп турар болду. Директору Донгак Сүндүп база Чактар-оол оглу Шарый-оол, Монгуш Арат-оол, Филимонова деп башкылар ажылдап турганын билер мен. Орус башкы бичи казанак бажыңга чурттап турду. Өске башкылар өглерлиг чүве. Орус башкының ырлаар-хааржаан дыннаар дээш соңгадан харап алган турар бис. Оозун салыптарга, дыка таалап дыннаар бис. Ол биске бир хуулгазын амытан-биле дөмей болуп турган. Дазылгага келгеш, оолдар ол бичи хааржак иштинде кижилер ырлажып турары ол-дур деп хөөрежирлер.

Кежээлерде дең кыпсып алгаш, кур кагар деп оюн ойнаар. Аңаа багай болган кижини кавказ сам тевер азы ырлаар кылдыр шийдер чүве болгай.

Аалдар күзеглеп бады келгенде, Чалааты сургуулдары

Хачы-Ооруунга чыгып алгаш, август сөөлүредир ийи үдекилик, шупту аъттарлыг Торгалыгже үнүпкөн бис. Аңаа хонгаш, эртен даң бажында үнгеш, Хандагайтыга эккелгеш, интернатка чыттырып каан. Кожуунун 4 сүмузунун сургуулдары каттыжып алгаш, 5 класска өөренип кирипкенивис ол. Ынчан башкылар, кижизидикчилер болгаш поварларывыс-даа шупту орустар турду. Очулдурукчулап ийи хире тыва башкы ажылдап турган.

Ынчан дыштанылга үезинде аалдарже чанмас турган. Солчур сургуулдары харын чана бээр. Бир катап кышкы дыштанылга эгелей бергенде, Сеңгижал бистерни чадаг базыптаалыңар деп бо ыйнаан. Дүш соонда чоруплаткан бис. Караңгылап келгенде, Улаатайда Хайыракан дааның адаа-биле кешкеш, орукка аштап шагзырааш, чыдыпкан бис. Монгул-оол мөңгө бичи хлеб үзе тыртып берди. Оон Тээлиге арай боорда чедип келдивис. Орукка дош кырынга ойталап чыдыпкан мен. Бир кижини кый дээрге, чөдө бердим. Оолдар хар аразындан бир-ле чүве чушкуп чип орлар. Дайнап көөрүмге, чиг кызыл-тас болду. Кызыл хырын кончуг, хөөн булганып турар кылдыр чип алдым-на. Ол чер улузу таразын дош кырынга бастырып арыглап турарын сөөлүндө билген мен. Ынчан турувуста шала кедээр ыт ээргени дыналды. Амыраарывыс-даа аажок. Ол аалдын сүттүг шайын, быдаанын ижиң алгаш, улаштыр базыпкан бис.

Даң адып чорда, Чозаны кешкеш, Суглуг-Хараганда бир кыштагда аалга кирип келдивис. Карак бо, Быдак-Дамбаа угбам биле Седен-оол чөстөйниң өөлөдир. Аңаа чөмнөңүп алгаш, чык

кылдыр удуп калган болган бис. Чөстөй шанақтыг ады-биле Чаа-Суурга чедиргеш, Чалааты улунга душтуруп каан-на болгай.

Хандагайты 7 чыл школазының соонда 8-10 классы Чадааның №1 школазынга доозар апарган бис. Ам Чалааты сургуулдарындан чүгүлө Чапай-биле иелээн бис. Хандагайтыга чедиртип алгаш, Чадаанага почта машиназы-биле кээривиске, интернатка хүлээп алган. Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Өвүр кожууннарын каттышкан сургуулдары анаа өөренип турган.

Негелде дээрге хөлчөк шынгылы. Шилчирииниң шылгалдаларын класс бүрүзүңгө дужаар. Эң-не бергези – орус дылга чогаадыг бижирини. Бүдүн чыл дургузунда бижип турган чогаадыгларывысты Чадаана хем эринге шээжилеп чыда хүнзээр бис. Математикага мүн-не ажырбас. Чүгө дээрге эжим Чапай ийи вариантының саннарын бодааш, шуудуптар. Бир дугаарында-ла ажылын дужаапкаш, базып үнө бээр. Бис оон сартың четтирерле болгай бис.

1955 чылдың чазынында шилчирииниң экзаменнеринге белеткенип чоруп турумда, бажымны долгандыр хей кадага үнген. Чогаадыг бижирини-биле класс олурупкан. Чүгээр хирези Н.Г. Чернышевскийниң “Чүнү канчаарлы?” деп романында Рахметовтун овуру-хевирини ышкаш болган. Орта чедир бижип бар чорумда, кадагаларым аарыыр деп чүвези башты чара тевер чыгыы кынып келген. Буу-хаа бижип каапкаш, дужаапкаш, дазылгамга кээп ылгап чыдыр мен. Түңнөл – “2” демдек болган. Арткан экзаменнерим мүн-не дөңгүп алган мен. Чанар деп турумда бажым Галина Иванов-

на: “Бүдүн чай сээң мурнундадыр. Таптыг белеткенип алгаш, август 14-те эртенгиниң 9 шакта кээп дужаар сен” диди.

Август 13-те кежээликтей Чадаанага келгеш, столовадан чөмнөңүп алгаш, аалчылар бажыңгыга келиримге, хайлыг, чыдар чер чок болду. Чаңгыс таныыр кижиминиң школы таннылыгы Мангырай деп ашактын бажыңгыга кээримге, өштүг чүве ышкаш, шоочалыг. Каракка чүгүлө орус улус көстүр, тыва кижини барык чок. Эки-ле билер черим – Чадаана хем. Оон эринге шыргай талазынга от салып, удумзурап каап олура хонганым черле утпас мен.

Эртенгиниң 9 шакта школага чедип келдим. Мээң-биле экзамен дужаар өске класстардан 3 хире кижини база бар болду. Экзамен дужаап алган мен. Амгы үениң доозукчуларынга ону чугаалаарымга, чамдыктары мырыңай бүзүрөвөс боор чорду.

1956 чылда 10 классы доозарының сөөлгү экзаменин дужаап турувуста, Кызылдан Селеменов дээр карак шилдиг, шала улгады берген кижини келгеш: “Кызылга бо чылын Тывага бир дугаар дээди өөредилге чери болур педагогика институтун ажыдар. Аңаа физика-математика болгаш төөгү-дүл деп ийи факультет ажыттынар. Экзаменнери манаа дужаар силер” – дээң. Эжим Чапай физика-математика, мен төөгү-дүл факультетинче дужаап алган бис. Ынчангаш дээди эртемниң дипломун холга ал, доозуп үнген институту дувус биске 5 дугаар школавыс ол болган. Ол институттун бир дугаар доозукчулары болбушаан, Чалааты талазындан бир дугаар дээди эртем чедип алган улус эжим Чапай-биле иелээн болган чордувус.

Байырлаң КЫРГЫС,
Өвүр кожуунун Ак-Чыраа-
да хоочун башкы.
(Гонорарын солунга арттыр-
дым).

Чех Республиканың хамаатызы Йосев Козак бир-ле дугаар аян-чоруун 1997 чылда Норвегияның сонгу чүгүндө Хард Кап деп районунче үнүшкүн-биле эгелээн. 1998 чылда Чехиядан Владивостокка чедир чадаг-тергелиг аян-чорукту кылган. 1999-2000 чылдарда Европа чурттары база ортаакы болгаш төп Азияның чурттарын эргип кезээн. Словакия, Венгрия, Румыния, Молдова, Украина, Россия, Казахстан, Туркменистан, Иран, Пакистан, Индия, Таиланд, Малайзия, Сингапур, Индонезияга барып четкен.

Бо удаада ол база-ла чадаг-тергелиг аян-чорукче айттыпкан. Йосев Козак Россияда база делегейде эң улуг хөлдерниң бирээзи Байкалды барып көөр сорулгалыг Чех Республикадан май 22-де үнүпкен. Орукка аян-чорукчу ниитизи-биле 74 хонгаш, 3 ай болганда, бир хүнде-ле ортумаа-биле 100 км эртип чорааш, Тывага чедип келген.

Кандыг-даа чурттарга чоруурга кижилерниң аажы-чаңы аңгы-аңгы болгулаар, эки-даа, багай-даа кижилер бар. Чамдык улус ашкарып-чөмгерип, хонар-чыдар өрээлди аңгылап бээр, өскелери чүгле сонуургаар дээрден башка, дуза көргүспес болгулаар. Оон аңгыда үптөкчилер болгаш кем-херек үлгедикчилеринден база сестип чоруур-дур мен — деп, ол чугаалады. Йосевтин Чехияда "Апачи" деп фирманың бүдүргени эки шынарлыг кандан кылган чадаг-тергеи 20-30 кг чүктү сөөртүп алгаш баарындан аңгыда,

автомашина-биле бир дөмей беш аңгы скоростуг. Аян-чорукчунун сөөртүп чоруур чүгүндө чадаг-тергезиниң артык кезектери, солуп кедер эвээш-биче идик-хеви, черге хонар ужурга таварышса, тип алыр майгыны бар.

— Моол база Алтай республи-

Аян-чорук

Чех аян-чорукчуну өөнүн ишти Антонина Красмарова деткип, узун орукче айткан. Антонина Прага хоорайда демир-оруктун дериг-херекселдерин бүдүрүп үндүрүп турар заводта ажылдап турар.

Йосев Козактын чугаазы-биле алырга, аян-чорук үезинде херек апарганда самолетту ажылгай бээр таварылгалар база бар. Каш чыл бурунгаар аян-чорук үезинде ол холун сыйып алгаш, дедир Чех Республикаже чанар ужурга

Йосев КОЗАК: "Тывада бир дугаар кээп тур мен"

каларга чораан мен. Тывада бир дугаар кээп тур мен. Чехияга бодаарга, Тываның чурттакчы чону эвээш, ынчалза-даа чер-девискээри кайгамчыктыг улуг, делгем — бедик даглар, карак четпес ховуларлыг, арга-арыгылыг, чараш оран-дыр. Агаарның температурасы база 20-30 градус изий-даа бээр, эртен, кежээ сериин-даа апаар, ымыраа-сээк база хөй-дүр — деп, Йосев Козак мээң Тыва дугайында айтырымга харыылады.

таварышкан. Орукка кижиниң манавааны ужуралдар бо-ла таваржып болур. Байкал хөлге чеде бергеш, улаштыр Япония, Кыдат азы Америкаже чоруур күзел оттуп кээп болур. Ынчангаш аян-чоруу кажан доостурунун дугайында айтырыпта Йосев Козак бо-ду безин амдызында тодаргай харыы берип шыдавас болду.

Мерген ОНДАР
ужуражып чугаалашкан.

Бурунгу ол черниң ады — УЛААН-БЫРАА

Хемчик кызаазында Убса-Нурдан дудак чок көрүштүг мээң төрөөн черим бар. Ону ада-өгбем шаанда Улаан-Быраа деп адаан.

Сөөлгү үеде солуннар арын-нарындан номчуп көөрүмге, ол атты "Улаан-Буура", "Улаанбура", "Улаан-бура" деп бижигилеп каан боор-дур. Ол "чаа" аттарның утказын бодап оларымга, көңгүс өске. Улаан буура дээн болза, буура улувас, ыт, бөрү улуур болгай. Буура дээрге теве малдын бүдүрүкчү малы деп билер бис. Ук "чаа" аттар "чогаадып турар" авторлар сөстөр-ниң утказын бодавайн турар хире.

Шынында Улаан-Быраа дээрге моол ат болур. Улаан (Кызыл), Быраа (Чыраа), ынчангаш ол черни тывалап, Кызыл-Чыраа дээн. Шынап-ла, ол черниң арыг кыдыы шыгында кызыл чыраалар үнгенин аңаа барган кижилер эскерип болур. Шаанда ада-өгбелер ону көргөш, ынчаар адааны шын болур ужурлуг. Ынчангаш ук черниң ады Улаан-Быраа, а Ийме дээрге

ында суурнуң ады-дыр. Чер биле суур адын ылгаар болза эки. Ынчангаш Ийме суурнуң турар черин үргүлчү Улаан-Быраа деп адаары эргежок чугула. Тус черниң чурттакчылары төрөөн чериниң Улаан-Быраа деп-даа, суурунун Ийме деп-даа адынга

*"Кадыр ий мен,
менче үнери
берге" дээниң*

дыка ынак улус. Ийме деп ат база анаа тыптып келбээн. Хемчик кызаазында Ийме деп хөлчок кадыр, бедик, ол хирезинде кырында делгем ховулуг даг бар. Ол дагның Хемчикке талазы-биле кым-даа ынаар үне албас. Чүгле артындан ынаар үнүп болур. Ийме деп ол дагның адаан ужуру — бистиң өгбелеривис ол чугай

даштыг, чараш дагны диригжидип, чүдүп чораанында. Ынчангаш Ийме деп аттын утказын хоочун тыва дыл башкызы, ам бистин аравыста чок Коңгар Көкович Салчактан айтырган мен, "ий", "мен" дээн ийи сөс каттыжышкынындан тургустунганын ол меңээ тайылбырлаан чүве. Ук ыдык даг "Кадыр ий мен, менче үнери берге" деп чугаалап турганындан алган дег. Ынчангаш Ийме деп суур ады-биле чергелештир, Улаан-Быраа деп чер ады үргүлчү кады чоруур ужурлуг.

"Уруг чаштан ойнап өскен, Улуг шыктыг Улаан-Быраам" деп чоннуң ыры безин бар болгай. Кажан чер-чурттуң адын өскээр бижий бээрге, арай эпчок, хомуданчыг апаар-дыр. Ынчангаш бурунгу ол черниң адын Улаан-Быраа деп шын бижириң сүмелээр-дир мен.

Алдын-оол ОНДАР.
Кызылдың экологтуг, гуманитарлыг гимназиясының башкызы.

«ЭХНАТОН» БААЗА ЧАЛАП ТУР

Бистиң баазавыста дараазында чүүлдерни садып турар:

шоодай чигир 965 рубль, дээди, бирги үнүш үзү 23 рубльден өрү, макарон сорттуң далганы 410 рубль (шоодайны), кылыгылары — 13 рубльден өрү өртектиг, оодурба — 98 рубль, чуурга — 15 рубль, дус, шай, кофе, ижер суксуннар, балык-консервалар — 12 рубльден өрү, карамель-тан продукциялар, «Морис» элбек. Турар адресивис: Загородный, 19 «а», ден өрү, печеньелер — 23,50 рубльден өрү, Эхнатон» бааза, склад 3. Телефону 5-38-40.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Үш ажы-төлдүн төлептиг адазы, хөй санныг уйнуктарының эргелиг, ынак кырган-ачазы, Россия Федерациясының спорт мастери, республиканың тыва болгаш хостуг хүрешке каш дакпыр чемпиону, бистиң ынак ачавыс, дунмавыс Владимир Константинович БАЛЧИЙ-ООЛ дүүн, август 4-те, 55 харлаан.

Ол Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун дооскан соонда Балгазында хөй чылдарның дургузунда мал эмчилеп, үрөтүнелдиг ажылдап, чурттап чоруур. Владимир Константинович биче сеткилдиг, амыдыралыга кезээде быжыг туруштуг, эш-өөрзүрөк, чонунга хүндүткелдиг кижик. Ол ажы-төлүн төлептиг кижилер кылдыр азырап кижизиткеш, амыдыралдың узун оруунче уштап-баштап, оларының уруг-дарыын карактажып чоруурунга чоргаарланып чоруур бис. Ынчангаш бистиң эң-не эргим, төлептиг болгаш ынак ачавыстың, дунмавыстың 55 харлаан юбилейи-биле байыр чедирбишаан, быжыг кадыкшылды, ам-даа улуг-улуг чедиишкиннерни, хөй-ады кезээде бедик, узун назылыг болурун сеткиливис ханызындан күзөдивис.

Уруглары, дунмалары, төрелдери.

Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар талазы-биле федералдыг албанның Россияның ажыл берикчилериниң каттыжышкынынарының таарыштырылга чөвүлелиниң КАДЫ КЫЛГАН КЫЙГЫРЫ

Аныктарны ажылга хаара тудары, оларны профессионал күш-ажылчы ажыл-чорудулгага быжыглаары болгаш белеткээри мурнундагы хөвээр чугула сорулгаларның бирээзи бооп турар, ону шийтпирлээш, анык кижилерниң күш-ажылга эргелерин боттандыраары хандыраар, оларның деңзигүүрүн чурттуң экономиказын хөгжүдеринге ажылгаар.

14-тен 18 хар чедир назы четпээн хамаатыларны ажылга хаара тудары хандыраары база "Ажылды бир дугаар дилеп турар, эге болгаш профессионал ортумаак өөредилге албан черлериниң доозукчуларының аразында 18-тен 20 хар чедир ажыл чок хамаатыларны ажылга түр кириерин организастаар" программаны боттандыраары чугула, ооң-биле сургуулдарны болгаш анык специалистерни күш-ажылга чаңчытыраар, профессионал мергежилди быжыглаар, корпоративтиг кады хөдөөлишкин дуржулгазын чедип алыр, а ажыл берикчилери—специалистерни профессионал шилип алырын боттандыраар болгаш организацияның кадрлар политиказының сорулгаларын күүседирин хандыраар.

Чорудар ужурулуг хемчеглер болза уругларның хайгаарал чок чоруу болгаш кем-херек үлгедиишкиннери-биле, назы четпестер аразында криминал-биле профилактика болгаш кижизидилге ажылының чугула чөпсээ, күш-ажылчы харылзаалар талазы-биле

медээ алырының аргазы болур болгаш уругларның күш-ажылында багай чүүлдерни чайладыр талазы-биле угланышкыны боттандыраарына дузалаар.

Кижикурлавырларының хөгжүлдээниң деңгелинден чагай амыдырал, экономиктиг ажыл-чорудулганың ажыкты болгаш бистиң чуртувустуң айыыл чок чоруу хамааржыр.

Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар федералдыг албан болгаш Россияның ажыл берикчилериниң каттыжышкынынарының таарыштырылга чөвүлели ажылга түр кирер назы четпестерниң ажыл төлевирин Россия Федерациясының күш-ажыл хоойлужудулгазына дүүштүр организастаарында, профессионал өөредилге черлериниң доозукчуларын күш-ажылга хаара тударында, күш-ажылчы курлавырларны хөгжүдеринче ажыл берикчилерин, ажыл берикчилериниң каттыжышкынынары болгаш чөвүлелдерин кыйгырып тур.

Ажыл берикчилериниң, чонну ажылга хаара тудар албан органнының, бүгү деңгелдерниң күүсекчи эрге-чагырга органнының күжө-нишкиннерин чогумчудары, аныктарның күш-ажылын ажылгаарын калбартыры, кадр деңзигүүрүн ажылгаары, салгалдыг болгаш дагдыныкчы болурун чедип алыры аныктарның күш-ажылчы болгаш профессионал базымнарын хөгжүдеринге тодаргай базым болур.

Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар талазы-биле федералдыг албанның удуртукчузу М.А.ТОПИЛИН. Россияның ажыл берикчилериниң каттыжышкынынарының таарыштырылга чөвүлелиниң даргазы О.В.ЕРЕМЕЕВ.

Долума Викторевна ООРЖАКТЫҢ адынга Ак-Даш ортумаак школазының 2002 чылдың июнь 14-те тывысканы сериязы А №8409976 аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ШЫН

e-mail:shyn@tuv.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9166. Чагыг 99.

АГАР САНЫБЫС: № 4070381040000010000 Б.ОАО Банк "Тувакредит". Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729. Россия Федерациясының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-нин Парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлааттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айыттылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.